

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

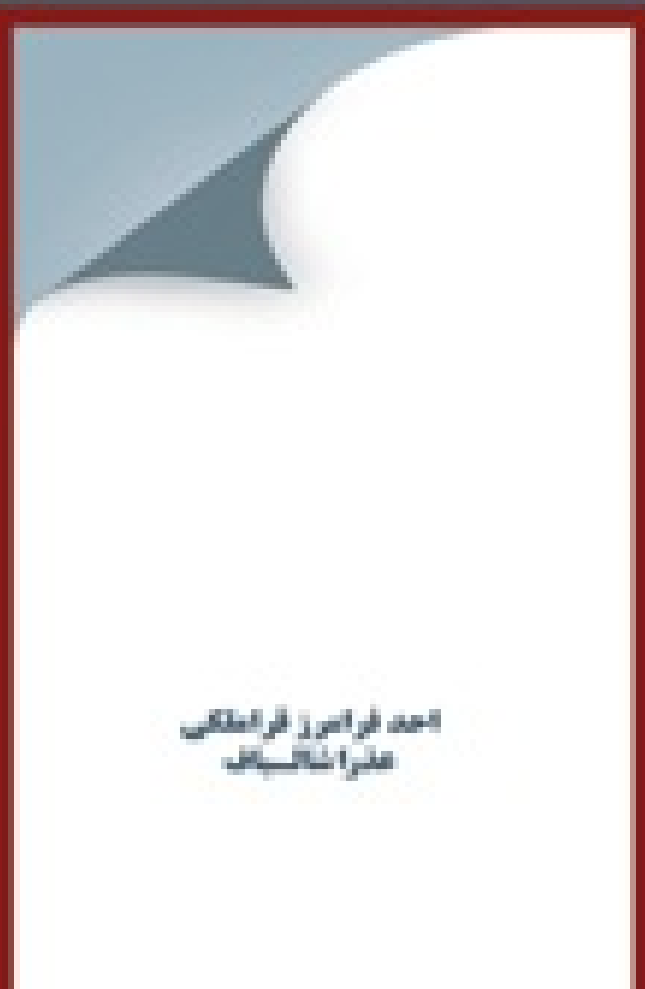

عمران
علیه السلام

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

قانون پان نامه

شبههها و مهارتها

احد فرانسوز فرانسوز
علا انساانسانان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تدوین پایان نامه: شیوه ها و مهارت ها

نویسنده:

احد فرامرز قراملکی

ناشر چاپی:

حوزه علمیه قم - مرکز مدیریت

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۲	تدوین پایان نامه: شیوه ها و مهارت ها
۱۲	مشخصات کتاب
۱۳	اشاره
۱۸	پیشگفتار
۲۰	فهرست اجمالی
۲۱	فهرست تفصیلی
۲۱	اشاره
۳۶	مقدمه چاپ اول
۴۲	مقدمه چاپ سوم
۴۴	فصل اول : نقد کارایی و اثربخشی پایان نامه ها
۴۴	۱. طرح مسئله
۴۵	جدول ۱: دیدگاه شما در باره عوامل کاهش اثربخشی پایان نامه ها
۴۷	۲. رهیافت دیگر در طرح مسئله
۴۸	۳. تعریف پایان نامه و رساله
۴۹	۴. هدف پایان نامه نویسی
۵۲	۵. اقسام مطالعات علمی
۵۴	جدول ۲: گونه های مختلف مطالعه بر حسب مقاصد علمی
۵۴	اشاره
۵۴	۵-۱. پژوهش اصیل
۵۶	۵-۲. بازپژوهی
۵۸	۵-۳. مطالعه توصیفی صرف یا زمینه یابی
۵۹	۵-۴. اطلاع رسانی
۶۱	۵-۵. مطالعه مروری

۶۲	۵-۶. مطالعه مروری فراگیر
۶۴	۵-۷. تصحیح اثر دست نویس
۶۶	۵-۸. تدوین متن آموزشی
۶۷	۵-۹. ترجمه یک اثر
۶۸	تمرین
۶۹	جدول ۳: دیدگاه شما درباره مقاصد پایان نامه های تحصیلی
۶۹	۶. جهت گیری پایان نامه های کارشناسی ارشد و سطح سه حوزه های علمیه
۷۱	۷. جهت گیری رساله های دکترا و سطح چهار حوزه های علمیه
۷۴	پیوست
۷۴	روش تحقیق
۷۴	تحقیق کتابخانه ای
۷۵	تحقیق میدانی
۷۶	پژوهش بنیادی (پایه)
۷۶	پژوهش کاربردی
۷۶	پژوهش توسعه ای
۷۷	پژوهش نظری
۷۷	پژوهش تاریخی
۷۸	تحقیق اکتشافی
۷۸	تحقیق تجربی
۷۹	تحقیق توصیفی
۷۹	تحقیقات علی (آزمایشی)
۸۰	فصل دوم : طرح پژوهشی: چیستی و چرایی؟
۸۰	۱. طرح مسئله
۸۲	۲. تدوین پایان نامه : آخرین مرحله فرایند پژوهش
۸۴	۳. طرح پژوهشی چیست؟
۸۶	۴. ضرورت طرح پژوهشی

۸۸	۵. نقش راهبردی طرح پژوهشی در پایان نامه
۸۸	اشاره
۸۹	۵-۱. نقد و بازسازی تصور محقق از پژوهش
۹۰	۵-۲. ممیزی اثربخشی و کارایی پایان نامه
۹۱	۵-۳. عامل انسجام درونی پایان نامه
۹۲	۵-۴. پیشگیری خطای مسئله پنداری مبانی
۹۴	۵۵. عامل مدیریت زمان
۹۶	۶. استانداردهای طرح تحقیقاتی
۹۸	جدول ۴: عناصر علمی طرح پژوهشی
۹۹	تمرین
۱۰۰	فصل سوم: مهارت طراحی طرح پژوهشی
۱۰۰	۱. طرح مسئله
۱۰۲	۲. عنوان
۱۰۲	اشاره
۱۰۳	۲-۱. مشیر به مسئله
۱۰۶	۲-۲. رسا و صریح
۱۰۷	۲-۳. درست ساخت
۱۰۸	۲-۴. کوتاه
۱۰۹	۲-۵. بدیع
۱۱۰	۲-۶. با جهت گیری پژوهشی
۱۱۰	۲-۷. فروتنی در ادعا
۱۱۱	۲-۸. تعیین دامنه تحقیق
۱۱۱	تمرین
۱۱۳	۴. تعریف موضوع و بیان مسائل تحقیق
۱۱۳	اشاره
۱۱۵	۴-۱. تعریف

۱۱۶	۲-۴. ویژگی های مسئله تحقیق
۱۲۰	۵. فرضیه
۱۲۵	۶. پیشینه تحقیق
۱۲۹	۷. روش
۱۳۳	۸. ضرورت تحقیق
۱۳۵	۹. دامنه تحقیق
۱۳۸	تمرین
۱۳۸	۱۰. بودجه بندی زمان
۱۴۰	جدول ۵: نمونه ای از جدول بودجه بندی زمان
۱۴۰	۱۱. دو توصیه مهم
۱۴۱	پیوست
۱۴۱	الف
۱۴۱	اشاره
۱۴۱	۱. بررسی و تحلیل آموزش در ایران و جهان
۱۴۲	۲. تاریخ تمدن اسلامی
۱۴۲	۳. پیوند تاریخ و حدیث
۱۴۳	ب
۱۴۴	فصل چهارم: از پرونده علمی تا تحلیل اطلاعات (اجرای طرح پژوهشی)
۱۴۴	۱. طرح مسئله
۱۴۷	۲. مهارت های سخت افزارانه در مطالعات کتابخانه ای
۱۴۷	اشاره
۱۴۸	۲-۱. تشکیل پرونده علمی
۱۵۲	۲-۲. یادداشت برداری
۱۵۵	جدول ۶: ویژگی های یادداشت برداری شایسته
۱۶۱	تمرین
۱۶۲	۲-۳. پردازش اطلاعات

۱۶۶	تمرین
۱۶۸	فصل پنجم : نگارش پایان نامه و رساله
۱۶۸	۱. طرح مسئله
۱۶۹	۲. ساختار پایان نامه و رساله
۱۶۹	اشاره
۱۷۲	۱-۲. عنوان
۱۷۳	۲-۲. چکیده
۱۷۳	اشاره
۱۷۴	مواضع خطا در نگارش چکیده
۱۷۶	۲-۳. فهرست ها
۱۷۸	۲-۴. پیشگفتار
۱۷۹	۲-۵. مقدمه
۱۷۹	اشاره
۱۸۰	۲-۵-۱. طرح مسئله
۱۸۲	۲-۵-۲. پیشینه تحقیق
۱۸۲	۲-۵-۳. ضرورت تحقیق
۱۸۳	۲-۵-۴. فرضیه
۱۸۳	اشاره
۱۸۳	مواضع خطا در تدوین فرضیه
۱۸۶	۲-۵-۵. روش تحقیق
۱۸۷	۲-۵-۶. ساختار رساله
۱۸۸	۲-۵-۷. نتیجه
۱۸۸	۲-۶. متن رساله (فصل ها)
۱۹۱	۲-۷. نتیجه
۱۹۲	۲-۸. پیوست
۱۹۲	۲-۹. نمایه

۱۹۲	۱۰-۲. کتاب شناسی
۱۹۲	اشاره
۱۹۳	۱-۱۰-۲. مقاله
۱۹۴	۲-۱۰-۲. کتاب
۱۹۵	۳. شیوه نگارش
۱۹۷	۴. شیوه ارجاع
۲۰۲	فصل ششم: تدوین مقاله علمی پژوهشی
۲۰۲	۱. طرح مسئله
۲۰۳	۲. نسبت مقاله علمی پژوهشی با پایان نامه و رساله
۲۰۵	۳. دام ها و آسیب ها
۲۰۷	۴. هدف از انتشار مقاله علمی پژوهشی
۲۰۸	۵. چستی مقاله علمی پژوهشی
۲۱۰	۶. ویژگی مقاله علمی پژوهشی اثربخش
۲۱۱	۷. فنون و مهارت ها
۲۱۱	اشاره
۲۱۲	۱-۷. آموزش
۲۱۲	۲-۷. عنوان
۲۱۳	۳-۷. مسئله
۲۱۳	۴-۷. پیشینه
۲۱۴	۵-۷. زبان
۲۱۴	۶-۷. ادله
۲۱۵	۷-۷. نقد
۲۱۵	۸-۷. مثال
۲۱۶	۹-۷. ارجاع
۲۱۶	۱۰-۷. نتیجه
۲۱۸	نمایه

۲۱۸ ۱. اعلام و کسان

۲۲۴ ۲. مفاهیم

۲۴۴ آثار

۲۴۹ کتابشناسی

۲۵۴ منابع لاتین

۲۵۵ درباره مرکز

تدوین پایان نامه: شیوه ها و مهارت ها

مشخصات کتاب

سرشناسه: فرامرز قراملکی، احد، 1340 -

عنوان و نام پدیدآور: تدوین پایان نامه: شیوه ها و مهارت ها/ احد فرامرز قراملکی، عذرا شالباف؛ تهیه شده در معاونت پژوهش حوزه های علمیه.

وضعیت ویراست: [ویراست 2؟].

مشخصات نشر: قم: مرکز مدیریت حوزه های علمیه، 1397.

مشخصات ظاهری: 220 ص. مصور، جدول؛ 21/5×14/5 س م.

شابک: 100000 ریال: 9-01-6163-622-978

وضعیت فهرست نویسی: فایا(چاپ سوم)

یادداشت: چاپ سوم.

یادداشت: کتابنامه: ص. 215-220.

یادداشت: نمایه.

موضوع: پایان نامه ها-- شیوه نامه

Dissertations, Academic-- Style manuals

نگارش علمی و فنی -- علوم و تکنولوژی

Technical writing -- Science and technology

تحقیق -- روش شناسی

Research -- Methodology

شناسه افزوده: شالباف، عذرا، 1345 -

شناسه افزوده: مرکز مدیریت حوزه های علمیه. معاونت پژوهش

شناسه افزوده : مرکز مدیریت حوزه های علمیه

رده بندی کنگره : LB2369/ف4ت4 1397 4

رده بندی دیویی : 808/02

شماره کتابشناسی ملی : 5224667

اطلاعات رکورد کتابشناسی : فاپا

خیراندیش دیجیتال : انجمن مددکاری امام زمان (عج) اصفهان

ویراستار کتاب : خانم زرگس قمی

ص: 1

اشاره

تدوین پایان نامه

شیوه ها و مهارت ها

احد فرامرز قراملکی

عذرا شالباف

ص: 3

سرشناسه: فرامرز قراملکی، احد، 1340

عنوان و نام پدیدآور: تدوین پایان نامه؛ شیوه ها و مهارتها/ احد فرامرز قراملکی، عذرا شالباف

مشخصات ظاهری: 220

شابک:

وضعیت فهرست نویسی: فیپا

موضوع: پایان نامه ها

موضوع: فن نگارش، آثار علمی و فنی

موضوع: تحقیق، روش شناسی

شناسه افزوده: شالباف، عذرا

شناسه افزوده: معاونت پژوهش حوزه های علمیه، مرکز مدیریت حوزه های علمیه رده بندی دیویی:

شماره کتابشناسی ملین

تدوین پایان نامه شیوه ها و مهارتها

تألیف: احد فرامرز قراملکی، عذرا شالباف

تهیه شده در: معاونت پژوهش حوزه های علمیه

ویراستار: علی محمدی یدک

صفحه آرا: محمود مرتضوی

طراح جلد: هادی اندیشه

ناشر: انتشارات مرکز مدیریت حوزه های علمیه

نوبت چاپ: سوم / بهار 1397

شمارگان: 2000

بها: 10000 تومان

همه حقوق محفوظ است

نشانی: جمکران، ابتدای بلوار انتظار، ساختمان دارالولایه، مرکز مدیریت حوزه های علمیه، معاونت پژوهش

تلفن: 37255890 داخلی 522

ص: 4

اهتمام اندیشمندان به دانش های حوزه دین موجب شده است که مباحث روش شناختی مربوط به این حوزه در کانون توجه قرار گیرد. در این میان، نمی توان سهم دو ساحت نیازشناسی پژوهشی و مطالعات روش شناختی را در توسعه علوم نادیده گرفت؛ زیرا بدون توجه جدی به این دو ساحت، توسعه مطلوب در دانش های متعلق به حوزه دین به منصفه ظهور نخواهد رسید. از این رو، هر گونه تلاش در ابداع، اصلاح، روشمندی و آموزش روش یا روش های پژوهش در علوم مربوط به حوزه دین، می تواند قدم مؤثری در جهت رشد و بالندگی این علوم باشد.

نگارش پایان نامه و رساله در سطح سه و چهار حوزه یا مقطع کارشناسی ارشد و دکتری در دانشگاه، از مهم ترین ساحت هایی است که نظام های آموزشی حوزه و دانشگاه بدان توجه جدی داشته و دارند. این بدان دلیل است که شالوده پژوهش در این مرحله شکل می پذیرد و پژوهشگران عرصه های مختلف علوم، به طور معمول از این درگاه وارد حوزه تحقیق و تأمل می شوند. بنابراین، اهتمام به استانداردسازی و شاخص مندی پایان نامه ها اهمیت بسزایی دارد.

تعیین استانداردها، طراحی شاخص های ارزیابی و ترسیم ابعاد نظری برای نگارش پایان نامه های تحصیلات تکمیلی، همچنین، به طور کلی، پرداختن به جنبه های روش شناختی در تدوین پایان نامه و ایجاد تحول در این زمینه، نقش تعیین کننده ای در تمرین مرحله به مرحله پژوهش بر مبنای اصول و معیارهای علمی خواهد داشت.

کتاب حاضر، به ارائه چارچوب و قالبی علمی و روش شناختی برای پایان نامه نویسی در حوزه علوم دینی می پردازد که امید است دست مایه مناسبی برای عزیزانی باشد که می کوشند اصول و شاخص های روشی را در نگارش پایان نامه رعایت کنند.

این اثر، به قلم وزین جناب آقای دکتر احد فرامرز قراملکی و با کوشش علمی خانم عدرا شالباف فراهم آمده که تلاش ستودنی ایشان شایسته تقدیر است. همچنان که، مساعدت مجدانه یکایک عزیزان، از چاپ اول تا سوم این کتاب، درخور ستایش است. به ویژه حجت الاسلام والمسلمین جواد رفیعی، مدیر محترم مراکز و امور پژوهشی، حجت الاسلام والمسلمین سید محمد جواد حسینی کاشانی و علی محمدی یدک، مسئولان سابق و فعلی امور پژوهشگران حوزوی.

معاونت پژوهش حوزه های علمیه

زمستان 1399

ص: 6

فهرست اجمالی

مقدمه چاپ اول...17

مقدمه چاپ سوم...23

فصل اول نقد کارایی و اثربخشی پایان نامه ها ...25

فصل دوم طرح پژوهشی: چیستی و چرایی؟ ...61

فصل سوم مهارت طراحی طرح پژوهشی ...81

فصل چهارم از پرونده علمی تا تحلیل اطلاعات...125

فصل پنجم نگارش پایان نامه و رساله ...149

فصل ششم تدوین مقاله علمی پژوهشی ...183

نمایه ...199

کتابشناسی ...215

ص: 7

پیشگفتار...5

مقدمه چاپ اول...17

مقدمه چاپ سوم...23

فصل اول

نقد کارایی و اثربخشی پایان نامه ها

1. طرح مسئله...25

جدول 1: دیدگاه شما در باره عوامل کاهش اثربخشی پایان نامه ها...26

2. رهیافت دیگر در طرح مسئله...28

3. تعریف پایان نامه و رساله...29

4. هدف پایان نامه نویسی...30

5. اقسام مطالعات علمی...33

جدول 2: گونه های مختلف مطالعه بر حسب مقاصد علمی...35

5-1. پژوهش اصیل...35

5-2. بازپژوهی...37

5-3. مطالعه توصیفی صرف یا زمینه یابی...39

5-4. اطلاع رسانی...40

5-5. مطالعه مروری...42

5-6. مطالعه مروری فراگیر...43

5-7. تصحیح اثر دست نویس...45

5-8. تدوین متن آموزشی... 47

ص: 8

5-9. ترجمه یک اثر... 48

تمرین... 49

جدول 3 دیدگاه شما درباره مقاصد پایان نامه های تحصیلی... 50

6. جهت گیری پایان نامه های کارشناسی ارشد و سطح سه حوزه های علمیه... 50

7. جهت گیری رساله های دکترا و سطح چهار حوزه های علمیه... 52

پیوست... 55

روش تحقیق... 55

تحقیق کتابخانه ای... 55

تحقیق میدانی... 56

پژوهش بنیادی (پایه)... 57

پژوهش کاربردی... 57

پژوهش توسعه ای... 57

پژوهش نظری... 58

پژوهش تاریخی... 58

تحقیق اکتشافی... 59

تحقیق تجربی... 59

تحقیق توصیفی... 60

تحقیقات علی (آزمایشی)... 60

فصل دوم

طرح پژوهشی: چیستی و چرایی!

1. طرح مسئله... 61

2. تدوین پایان نامه: آخرین مرحله فرایند پژوهش...63

نمودار 1: مراحل سه گانه پروژه تحقیقاتی...65

ص: 9

3. طرح پژوهشی چیست؟...65

نمودار 2: عناصر سه گانه طرح پژوهشی...67

4. ضرورت طرح پژوهشی...67

5. نقش راهبردی طرح پژوهشی در پایان نامه...69

5-1. نقد و بازسازی تصور محقق از پژوهش...70

5-2. ممیزی اثربخشی و کارایی پایان نامه...71

5-3. عامل انسجام درونی پایان نامه...72

5-4. پیشگیری خطای مسئله پنداری مبانی...73

5-5. عامل مدیریت زمان...75

6. استانداردهای طرح تحقیقاتی...77

جدول 4: عناصر علمی طرح پژوهشی...79

تمرین...80

فصل سوم

مهارت طراحی طرح پژوهشی

1. طرح مسئله...81

2. عنوان...83

نمودار 3: ویژگی های عنوان پایان نامه...84

2-1. مشیر به مسئله...84

2-2. رسا و صریح...87

2-3. درست ساخت...88

2-4. کوتاه...89

2-5. بدیع... 90

ص: 10

- 2-6. با جهت گیری پژوهشی...91
- 2-7. فروتنی در ادعا...91
- 2-8. تعیین دامنه تحقیق...92
- تمرین...92
3. کلیدواژه...93
4. تعریف موضوع و بیان مسائل تحقیق...94
- 4-1. تعریف مسئله...96
- 4-2. ویژگی های مسئله تحقیق...97
- نمودار 4: ویژگی های مسئله تحقیق...98
5. فرضیه...101
- نمودار 5: مراحل سه گانه فرایند فرضیه سازی...104
6. پیشینه تحقیق...106
7. روش...110
8. ضرورت تحقیق...114
9. دامنه تحقیق...116
- نمودار 6: مقایسه تتبع موضوع محورانه و پژوهش مسئله محور... 117
- تمرین...119
10. بودجه بندی زمان...119
- جدول 5: نمونه ای از جدول بودجه بندی زمان...121
11. دو توصیه مهم...121
- پیوست...122

1. بررسی و تحلیل آموزش در ایران و جهان...122

ص: 11

2. تاریخ تمدن اسلامی... 123

3. پیوند تاریخ و حدیث... 123

ب... 124

فصل چهارم

از پرونده علمی تا تحلیل اطلاعات

1. طرح مسئله... 125

2. مهارت های سخته‌افزارانه در مطالعات کتابخانه ای... 128

نمودار 7: سه مرحله اجرای طرح تحقیقاتی در مطالعات کتابخانه ای ... 129

1-2. تشکیل پرونده علمی... 129

نمودار 8: چهار گام تشکیل پرونده علمی... 130

2-2. یادداشت برداری... 134

جدول 6: ویژگی های یادداشت برداری شایسته... 136

2-3. پردازش اطلاعات... 143

نمودار 9: سه مرحله پردازش اطلاعات... 144

تمرین... 147

فصل پنجم

نگارش پایان نامه و رساله

1. طرح مسئله... 149

2. ساختار پایان نامه و رساله... 150

1-2. عنوان... 153

2-2. چکیده... 154

- 2-3. فهرست ها...157
- 2-4. پیشگفتار...159
- 2-5. مقدمه...160
- 2-5-1. طرح مسئله...161
- 2-5-2. پیشینه تحقیق...163
- 2-5-3. ضرورت تحقیق...163
- 2-5-4. فرضیه...164
- مواضع خطا در تدوین فرضیه...164
- 2-5-5. روش تحقیق...167
- 2-5-6. ساختار رساله...168
- 2-5-7. نتیجه...169
- 2-6. متن رساله (فصل ها)...169
- 2-7. نتیجه...172
- 2-8. پیوست...173
- 2-9. نمایه...173
- 2-10. کتاب شناسی...173
- 2-10-1. مقاله...174
- 2-10-2. کتاب...175
3. شیوه نگارش...176
4. شیوه ارجاع...178

1. طرح مسئله...183
2. نسبت مقاله علمی پژوهشی با پایان نامه و رساله...184
3. دام ها و آسیب ها...186
4. هدف از انتشار مقاله علمی پژوهشی...188
5. چستی مقاله علمی پژوهشی...189
6. ویژگی مقاله علمی پژوهشی اثربخش...191
7. فنون و مهارت ها...192
 - 1-7. آموزش...193
 - 2-7. عنوان...193
 - 3-7. مسئله...194
 - 4-7. پیشینه...194
 - 5-7. زبان...195
 - 6-7. ادله...195
 - 7-7. نقد...196
 - 8-7. مثال...196
 - 9-7. ارجاع...197
 - 10-7. نتیجه...197
- نمایه...199
 1. اعلام و کسان...199

2. مفاهيم... 202

كتايشناسى... 215

ص: 14

جدول ها

جدول 1: دیدگاه شما در باره عوامل کاهش اثربخشی پایان نامه ها ...26

جدول 2: گونه های مختلف مطالعه بر حسب مقاصد علمی ...35

جدول 3 دیدگاه شما درباره مقاصد پایان نامه های تحصیلی...50

جدول 4: عناصر علمی طرح پژوهشی ...79

جدول 5: نمونه ای از جدول بودجه بندی زمان...121

جدول 6: ویژگی های یادداشت برداری شایسته ...136

نمودارها

نمودار 1: مراحل سه گانه پروژه تحقیقاتی ...65

نمودار 2: عناصر سه گانه طرح پژوهشی...67

نمودار 3: ویژگی های عنوان پایان نامه ...84

نمودار 4: ویژگی های مسئله تحقیق ...98

نمودار 5: مراحل سه گانه فرایند فرضیه سازی...104

نمودار 6: مقایسه تتبع موضوع محورانه و پژوهش مسئله محور... 117

نمودار 7: سه مرحله اجرای طرح تحقیقاتی در مطالعات کتابخانه ای ... 129

نمودار 8: چهار گام تشکیل پرونده علمی ...130

نمودار 9: سه مرحله پردازش اطلاعات...144

[إلهي] فَكَيْفَ لِي بِتَحْصِيلِ الشُّكْرِ، وَشُكْرِي إِيَّاكَ يَنْتَقِرُ إِلَيَّ شَكَرًا فَكُلَّمَا قُلْتُ لَكَ الْحَمْدُ وَجَبَ عَلَيَّ لِذَلِكَ أَنْ أَقُولَ لَكَ الْحَمْدُ (1)

مقدمه چاپ اول

دانش های متعلق به حوزه دین پژوهی در دهه های اخیر از رشد و توسعه کمی فراوانی برخوردار بوده اند. توسعه مطالعات دینی از جهات مختلفی قابل تأمل است؛ از جمله آنکه آیا علوم مختلف در گستره دین پژوهی به طور یکسان رشد یافته اند و یا به عنوان مثال، دانش اخلاق از توسعه محروم مانده است؟ سهم هر یک از شاخه های معارف اسلامی از توسعه و بالندگی چه میزان است؟

یکی از مسائل قابل تأمل در توسعه رشته های مختلف الهیات، نیاز آنها به روش شناسی توسعه یافته است. فقدان روش شناسی مطالعات دینی، هم به صورت عام و هم به صورت معطوف به هر یک از حوزه های تخصصی، از رخنه های معرفتی آسیب زا بوده است. رشد دانش های مختلف در حوزه مطالعات دینی، محتاج تأسیس و توسعه روش ها و ابزارهای مناسب پژوهشی در این گستره معرفتی است. چگونه می توان بدون روش شناسی

ص: 17

1- صحیفه سجادیه، مناجات شاکرین (دعای 187).

مطالعات فلسفی و کلامی، به توسعه این دو دانش پرداخت؟ تحلیل مسائل نوین کلامی که برخاسته از مبادی جدیداند، نیازمند اخذ رهیافت‌ها، ابزارها و روش‌های نوین است. گشودن معضلات اخلاقی و حل مسائل فقهی بر مبنای آموزه‌های اسلامی، با روش کارآمد میسر است.

تألیف روش‌شناسی مطالعات دینی به سال 1380 حاصل تشخیص این نیاز پژوهشی بود. اقبال دانشمندان عرب زبان به آن و ترجمه و تعلیقه بر آن، (2004 م) نشان می‌داد که روش‌شناسی مطالعات دینی در همه محافل دین پژوهی مسلمانان به منزله یک رخنه معرفتی تلقی می‌شود. اقبال فراوان فرهیختگان، استادان و دانش پژوهان به این اثر و برگزاری کارگاه‌های آموزشی و مشاوره‌ای پر استقبال بر اساس این کتاب، تجارب فراوانی را از وجوه مختلف نیاز به روش‌شناسی به دست می‌داد. این تجارب، به تحریری نواز اثر روش‌شناسی مطالعات دینی (1385) انجامید که تا کنون شش چاپ از تحریر نو منتشر شده است. (1390)

ضرورت آموزش و ترویج روش تحقیق معطوف به رشته‌های الهیات و مطالعات دینی در دوره‌های تحصیلات تکمیلی و سطوح سه و چهار حوزوی، توجه مدیران حوزه و دانشگاه را به این مسئله برانگیخت. بر این اساس، با ترغیب معاونت پژوهش حوزه‌های علمیه، کتابی کاربردی برای متن‌درسی در این زمینه نگارش یافت که اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی نام گرفت. این کتاب تا کنون سه بار چاپ شده است: چاپ اول 1383، چاپ دوم 1385 و چاپ سوم 1388. چاپ چهارم این اثر نیز با تغییراتی در دست انتشار است.

پایان نامه های تحصیلی، مجال پژوهشی است برای طلاب و دانشجویانی که قصد دارند تحصیلات تکمیلی خود را در رشته های الهیات و معارف اسلامی ادامه دهند. آنان در تدوین پایان نامه محتاج استانداردها، شاخصها و چارچوب های نظری هستند. آنچه، پیش از این، در دوره های آموزشی به عنوان روش تحقیق ارائه می شد، دانش و مهارت آنان را در پژوهش های دینی ارتقا نمی بخشید؛ زیرا غالباً در این دوره های استنادی از گستره های معرفتی دیگری مانند روان شناسی، جامعه شناسی و مدیریت برای ارائه درس روش تحقیق دعوت می شدند و آنان، در چارچوب نظری رشته خود، روش تحقیق را در همان حوزه های تخصصی ارائه می کردند. دانشجویان و طلاب در چنین کلاس هایی احساس بیگانگی می کردند و قواعد و اصول مورد بحث را مرتبط به رشته تحصیلی خود نمی یافتند.

هنوز هم برخی متصدیان برنامه ریزی درسی که جزم گرایانه بر برنامه های تدوین شده در سه دهه اخیر تأکید می کنند، روش تحقیق رایج در علوم رفتاری را در گشودن مسائل الهیاتی کافی می پندارند؛ اما اکثریت مدیران مراکز آموزشی و پژوهشی که از دغدغه توسعه و متناسب بودن رشته های الهیات با نیازهای عصر جهانی شدن برخوردارند، بر تحول و رشد روش شناسی خاص مطالعات دینی تأکید می کنند.

پژوهش، دائم الاضافه است و چارچوب نظری آن از مضاف الیه اخذ می شود. همان گونه که مطالعات جامعه شناسی چارچوب نظری معینی دارد، مطالعات دینی نیز از چارچوب نظری خاصی برخوردار است. تعلق

پژوهش به گستره معین از علوم، اصلی مهم در روش تحقیق است. بر مبنای این اصل، کارایی و اثربخشی پژوهش های الهیاتی و پایان نامه های تحصیلات تکمیلی در این گستره پدافنده علمی محتاج تأسیس و رشد روش شناسی خاص مطالعات دینی است. اگرچه دغدغه رشد چنین علمی به وجود آمده است و برخی محققان در حوزه های تخصصی الهیات، مانند قرآن پژوهی و فقه به تدوین آثاری در این مقام برآمده اند؛ اما هنوز در تدوین الگو، شاخص ها و استانداردهای پژوهشی در این گستره نیازمند مطالعه و تحقیق بیشتر هستیم.

در این میان، رواج پایان نامه نویسی در تحصیلات حوزوی در دو سطح سه و چهار، نیاز به شاخص ها، اصول و روش های پژوهش در مطالعات دینی را بیشتر نشان می دهد؛ چراکه فقدان روش نظام مند، سبب انحراف پایان نامه ها از جهت گیری پژوهشی به اموری چون: اطلاع رسانی، تبعات موضوع محورانه و مطالعات پراکنده می انجامد و به این ترتیب، اثربخشی پایان نامه ها از بین می رود. افزون بر این، نظام مند نبودن پایان نامه نویسی سبب کاهش کارایی پایان نامه ها نیز می شود؛ به گونه ای که در فرایند پایان نامه نویسی، نه دانشجو و طلبه پژوهشگری می آموزد و نه حاصل پایان نامه ها بر دانش های دینی فایدهتی می افزاید؛ حتی در مواردی نیز سبب بدآموزی اخلاقی، همانند کتاب سازی، انتحال و سرقت علمی می شود؛ در

حالی که تدوین رساله، باید هم به توسعه مهارت پژوهشی بینجامد و هم دانش را توسعه دهد.

فقدان شاخص ها و استانداردهای معین در تدوین پایان نامه های الهیات

و علوم دینی، علاوه بر کاهش کارایی و اثربخشی رساله ها، سبب سرگشتگی و حیرت نیز می شود: ضعف الطالب و المطلوب. غالب همکاران، در مقام راهنمایی و مشاوره، در تمایز مفاهیم کلیدی تحقیق مانند فرضیه، پیش فرض، مسئله تحقیق، پیشینه تحقیق و در بیان چارچوب نظری و تکمیل کاربرد های طرح تحقیقاتی اختلاف نظرهای فراوان پیدا می کنند. در ارزیابی کارگاه های روش شناسی مطالعات دینی که برای همکاران دانشگاهی و حوزوی اجرا می شوند، غالباً با این عبارت ها روبه رو می شوم: «ای کاش از این کارگاه قبل از آنکه به راهنمایی و مشاوره پایان نامه ها پردازیم، استفاده می کردیم»، «این کارگاه نگاه ما را به پژوهش های الهیاتی و دینی عوض کرد».

مراجعه مکرر همکاران و تشویق آنان به طراحی و پیشنهاد شاخص معین تدوین پایان نامه های تحصیلی در مطالعات دینی و رشته های الهیات که با شاخص های جهانی پژوهش نیز سازگار باشد، و نیز ترغیب مؤکد معاونت پژوهش حوزه های علمیه سبب شدند که نوشتار حاضر سامان یابد. این نوشتار، حاصل مطالعه تطبیقی در شیوه های تدوین پایان نامه و رساله در دانشگاه های بزرگ جهان، اعم از کشورهای صنعتی و اسلامی، و نیز تجارب فراوان نگارنده و همکارانی است که در مقام راهنمایی، مشاوره، داوری پایان نامه ها و ارزیابی مقاله ها مواضع رخنه و خلل را یادداشت می کردند و با انتقال تجارب خود در رفع آنها به تدبیر گروهی می پرداختند.

اگر چه نوشتار حاضر از آن مطالعات تطبیقی برآمده و بر این تحلیل

تجارب فراوان جمعی استوار شده است، ادعای تأسیس شاخص های تغییر ناپذیر در میان نیست؛ بلکه، با فروتنی، پیشنهادی را برای استانداردسازی پایان نامه نویسی در حوزه الهیات و رشته های مرتبط با دین پژوهی عرضه می کند و از همکاران، نقد، تکمیل و بازسازی آن را امید دارد. نخستین گام بودن، موجب لرزان بودن نیز هست. استواری و اتقان پیشنهاد حاضر در گرو ملاحظات تکمیلی و انتقادی همکاران نکته سنج است.

صمیمانه ترین تقدیرها را تقدیم همکاران بزرگواری می کنم که از انتشار چاپ اول روش شناسی مطالعات دینی (1380) تا کنون با ترغیب و اهدای ملاحظات انتقادی و تکمیلی خود در باروری این نهال مشارکت کرده اند. همکارانی که دو اثر روش شناسی مطالعات دینی و اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی را در دوره های کارشناسی و کارشناسی ارشد متن درس و بحث خود قرار دادند. این اثر نیز مرهون لطف و کرامت کریمان بسیاری است؛ به ویژه اگر همکاری سرکار خانم عدرا شالباف نبود، تدوین این نوشتار از تسویف های برخاسته از گرفتاری های نگارنده رهایی نمی یافت و به منصفه وجود پای نمی نهاد.

پایان هر سخن، مانند آغاز آن، ستایش خدای مهربان است

احد فرامرز قراملکی

1386

ص: 22

مخاطب این نوشتار، دانشجویان و طلابی هستند که در پایان تحصیلات تکمیلی خود به تدوین پایان نامه کارشناسی ارشد و سطح سه یا رساله دکتری و سطح چهار مشغول اند و از شیوه ها و فنون آن می پرسند. این گروه از دانشجویان و طلاب، مطالعات پایان تحصیلات تکمیلی خود را به صورت های مختلف می توانند گزارش کنند؛ از جمله: گزارش خاص و گزارش های عام. پایان نامه و رساله، گزارش خاص است که چارچوب آن قبلاً با پیشنهاد دانشجو یا طلبه به گروه آموزشی، به تصویب رسیده و پس از تکمیل گزارش، به ارزیابی هیئت داورى سپرده شده است. این گزارش، به صورت سندی علمی در کتابخانه مرکز آموزش نگهداری و چکیده آن، از طریق تارنمای های مرکز به صورت عام ارائه می شود.

دانشجو یا طلبه می تواند با موافقت مرکز آموزشی خود، پایان نامه و رساله را در جامه کتاب منتشر کند و آن را به صورت عام در دسترس همگان قرار دهد. کتاب می تواند پس از داوری علمی یا بدون داوری علمی، منتشر شود که این به اعتبار علمی و جایگاه ناشر بستگی دارد؛ هرچند قسم نخست ارزش علمی افزون تری می یابد.

برای انتشار بخش هایی از پایان نامه یا رساله به صورت عام، راه های گوناگون دیگری هم پیش رو است

ارائه مقاله به کنفرانس علمی، در دو سطح ملی و بین المللی؛ ارائه

مقاله به کتاب هایی که به صورت مجموعه مقالات منتشر می شوند؛ (این گونه کتاب ها هم به دو صورت بدون داوری و با داوری انتشار می یابند) ارائه مقاله به نشریه علمی ترویجی؛ ارائه مقاله به نشریه علمی پژوهشی

موضوع نوشتار حاضر، نخستین شکل گزارش تحقیقات پایان تحصیل، یعنی تدوین پایان نامه و رساله است؛ اما توصیه معاونت محترم پژوهش حوزه های علمیه سبب شد که در این چاپ، علاوه بر تجدید نظر اندک در مباحث قبلی، بحث جدیدی در باره شیوه تدوین مقاله علمی پژوهشی افزوده شود. این توصیه، البته به حق بوده است؛ زیرا دانشجو و طلبه، علاوه بر مهارت تدوین پایان نامه، باید از مهارت و توانایی تدوین مقاله علمی پژوهشی نیز برخوردار باشد. به همین سبب، سعی شده است در بحث از شیوه های تدوین مقاله علمی پژوهشی، از تعریف این گونه مقاله ها، اثربخشی آنها و نکات راهنما در افزایش اثربخشی و پیشگیری از آسیب های رایج سخن به میان آید.

قدردانی از معاونت محترم پژوهش حوزه های علمیه و همکاران، به ویژه دوست فاضل، جناب حجت الاسلام والمسلمین سید محمد جواد حسینی کاشانی و تشکر از زحمات و وظیفه اخلاقی نگارنده است.

احد فرامرز قراملکی

تهران، دانشگاه تهران، 1391

ص: 24

فصل اول : نقد کارایی و اثربخشی پایان نامه ها

1. طرح مسئله

هر سال صدها پایان نامه کارشناسی ارشد و دهها رساله دکترا در حوزه و دانشگاه دفاع می شود. در مقام ارزیابی آنها می توان پرسید: چند مقاله علمی از این پایان نامه ها در مجلات علمی پژوهشی داخلی و خارجی منتشر می شود؟ چه مقداری از آنها مورد ارجاع، توجه و مطالعه دانشمندان قرار می گیرد؟ چه میزانی از نیازهای پژوهشی و معضلات نظری و عملی کشور با این پایان نامه ها پاسخ داده می شود؟ چند درصد از تولید علم، حاصل رساله های سطح چهار و دکترا است؟ میزان اثربخشی این پایان نامه ها چقدر است؟

اگر پاسخ رضایت بخشی نمی توان به دست آورد، از علل و عوامل

ص: 25

ناباروری و عقیم بودن اکثر پایان نامه ها می توان جست و جو کرد: چرا پایان نامه های تحصیلی از اثربخشی لازم برخوردار نیستند؟ رخنه و خلل کجا است؟ موانع بازدارنده کدام اند؟ لاجرم ده ها عنصر را می توانید در این امر فهرست کنید و عوامل مؤثر در کاهش کارآمدی پایان نامه ها و رساله های حوزه مطالعات اسلامی را در جدول زیر بیاورید.

جدول 1: دیدگاه شما در باره عوامل کاهش اثربخشی پایان نامه ها

عوامل مؤثر بر کاهش اثربخشی پایان نامه ها

آیا می خواهید به نقد دیدگاه خود پردازید؟ آیا شما با استفاده از ساز و کار روانی فرافکنی، سراغ عوامل بیرونی رفته اید و دیگران را مقصر دانسته اید و استادان راهنما و مشاور، نظام آموزشی و مانند آنها را عامل ناکارآمدی پایان نامه ها دانسته اید؟ آیا همچون کسانی که سبک رفتاری آنان سلطه پذیری و کم رویی است، خود را متهم کرده اید؟ اما فراتر از «تومداری» و «من مداری» (نک: قربانی، سبک ها و مهارت های ارتباطی، ص 43) چگونه

ص: 26

می توان با رهیافت مسئله محور به تبیین اثربخشی پایان نامه ها و رساله ها پرداخت؟ آیا در این فهرست تلقی شما از چستی و هدف پایان نامه و رساله نیز آمده است؟ دانش و مهارت روشی چگونه؟

یکی از شیوه های ارزیابی دیدگاه شما، استفاده از رهیافت مقایسه ای است. پاسخ خود را با مطالعه ای که در دانشگاه علوم پزشکی اصفهان انجام شده است، مقایسه کنید:

اجرای سرهم بندی شده پایان نامه، وقت ناکافی دانشجویان برای گذراندن این واحد، تکرار و کم محتوا بودن موضوعات، عدم آگاهی به اولویت های تحقیقاتی کشور، عدم شرکت در کارگاه های آموزش روش تحقیق، عدم استفاده از کارشناس برای استفاده در پایان نامه جهت اجرای کارهای آماری، نبودن برنامه مشخص برای درس پایان نامه، مراحل متعدد و وقت گیر، ناهماهنگی سطوح تصمیم گیری، توجه به ظاهر پایان نامه، نقش نمره ای پایان نامه، فقدان روحیه کار گروهی، انگیزه ناکافی استاد و دانشجو، تمایل دانشجو و استاد به آسان گیری، نا آشنایی اساتید و دانشجویان با امر تحقیق، تبعیض و انحصار طلبی در تصویب پایان نامه و سیستم ناکارآمد ارزشیابی پایان نامه از مواردی است که در یک بررسی دیدگاه اساتید راهنما در مورد مشکلات روند اجرای پایان نامه در دانشگاه علوم پزشکی اصفهان بیان شده اند. (چنگیز و همکاران، 1382)

2. رهیافت دیگر در طرح مسئله

گزارش کوتاه زیر را یکی از متخصصان مدیریت استراتژیک بازرگانی با مدیران ارشد بخش صنعت و تجارت در میان گذاشته است:

- نه می دانیم کجا باید برویم!

- نه می دانیم کجا می رویم!

- تنها مواظب هستیم چگونه برویم!

آیا گزارش وی را می توان با وضعیت پایان نامه نویسی در رشته های الهیات و علوم دینی مرتبط دانست؟ آیا آن را می توان «نقد حال ما» دانست؟ بسیاری از همکاران در کارگاه های روش شناسی مطالعات دینی پیشنهاد می کردند که سطر سوم در گزارش یاد شده را به این صورت بازسازی کنیم تا بر وضعیت پایان نامه نویسی، بیشتر صدق کند:

و نه می دانیم که چگونه برویم!

صرف نظر از این ترمیم، آیا گزارش یاد شده، رخنه های راهبردی را در فعالیت های پژوهشی ما نشان نمی دهد؟ آن رخنه چیست و چه ابعدی دارد؟ یکی از رخنه ها در این مقام، تلقی دانشجو و استاد راهنما از چیستی و هدف پایان نامه و رساله است. ما بر حسب انگاره و تصویری که از پایان نامه داریم، آن را تدوین می کنیم.

3. تعریف پایان نامه و رساله

پایان نامه (1) و رساله (2) را به ترتیب برای دو سطح کارشناسی ارشد (سطح سه حوزه) و دکترا (سطح چهار حوزه) به کار می‌بریم، هر چند که بر اساس: «إذ اجتماعا افترقا و اذ افترقا اجتماعا»، پایان نامه را گاهی در مفهوم اعم و شامل هر دو سطح نیز به کار می‌بریم. عده‌ای در تعریف پایان نامه یا رساله گفته‌اند: آن، یکی از مدارک غیر چاپی است که بازده نهایی یک برنامه تحصیلی در مقطع عالی است و از نظر علمی هدف آن، گزارش یک تحقیق علمی و از نظر دانشگاهی و حرفه‌ای، هدف اصلی آن نشان دادن توانایی دانشجو در هدایت و پیشبرد یک پژوهش علمی است. (خسروی، تحلیل روش شناسی پایان نامه‌ها)

همچنین گفته‌اند: پایان نامه گزارش کاملی از کار عملی محقق یا محققانی است که به اتمام رسیده است؛ مشروط بر اینکه همه مراحل مورد بحث را، از همان زمانی که به شکل اندیشه بوده تا وقتی که به صورت نتایج مدون در آمده است، در بر بگیرد. (همان)

بنابراین، پایان نامه و رساله، گزارش مشروح از پژوهش نظام مند دانشجوی کارشناسی ارشد و دکتری یا طلبه سطح سه و سطح چهار حوزوی در پایان تحصیلات است که موضوع و چارچوب نظری آن

ص: 29

dissertation -1

thesis -2

به تصویب گروه آموزشی رسیده است و با هدایت اعضای هیئت علمی انجام می شود و هیئت داوران آن را ارزیابی می کنند. اعتبار علمی و رسمیت پایان نامه، به سه رکن اشاره شده در تعریف آن است: تصویب گروه آموزشی، هدایت اعضای هیئت علمی و داوری استادان.

براساس این تعریف، پایان نامه و رساله فعالیت پژوهشی گروهی است که دانشجو در آن فعالیت، به نحو آموزش عملی، مهارت پژوهش نظام مند را کسب می کند.

4. هدف پایان نامه نویسی

دغدغه روش در هر فعالیتی، امر لازم و مبارکی است و مهارت تشخیص روش و ابزار مناسب از مهم ترین مهارت های محققان است. تأمل در تعبیر مرکب «روش مناسب» نشان می دهد که مناسب بودن روش در گروه هدفی است که روش، راه وصول به آن است. پس، مهارت تشخیص روش مناسب، امر ثانوی است و پیش از آن باید مقصد را به خوبی شناخت. تشخیص مقصد، نخستین مهارت لازم برای محققان است. نتیجه منطقی این استدلال آن است که پاسخ یابی برای مسئله «چگونه و با چه روشی باید به تدوین پایان نامه پرداخت؟» در گروه پاسخ به این مسئله است که «چرا به تدوین پایان نامه می پردازیم؟» بر این اساس، یکی از اصول مهم در هدایت پایان نامه

ارائه مشاوره برای دست یابی دانشجو به پاسخ مسئله چرایی تدوین پایان نامه است. فلسفه تدوین رساله چیست؟

پایان نامه های تحصیلات تکمیلی در غالب دانشگاه ها و مراکز آموزش عالی جهان در دو سطح طبقه بندی می شوند: کارشناسی ارشد و دکترا. پایان نامه های حوزوی نیز به ترتیب به دو سطح سه و چهار تقسیم می شوند. یکی از ابعاد تمایز این دو سطح، تمایز در اهداف پژوهش است. فرض تمایز غایی این دو سطح از پایان نامه ها، سبب تجزیه مسئله «چرا باید پایان نامه نوشت؟» به دو مسئله می شود:

1. هدف تدوین پایان نامه کارشناسی ارشد و سطح سه چیست؟

2. هدف تألیف رساله دکترا و سطح چهار چیست؟

بر اساس اصل تقدم تشخیص دقیق مسئله بر حل آن و برای دست یابی به صورت بندی دقیق و روشن از مسئله که نیمی از علم است، (1) تأمل در چند نمونه عینی رهگشا است. موضع و دیدگاه شما در خصوص نمونه های زیر چیست؟ (2) آیا با موضوع هایی همانند عناوین زیر برای پایان نامه و رساله موافق هستید؟

- آیا نمایه نویسی می تواند هدف پایان نامه کارشناسی ارشد قرار

ص: 31

1- حسن السؤال نصف العلم (کنز العمال 10، 29262/238)

2- تمام نمونه های ارائه شده، از میان پایان نامه ها و رساله های مورد تصویب و دفاع انتخاب شده اند.

گیرد؟ به عنوان مثال آیا می توان فهرست موضوعی کتاب الحکمة المتعالیة فی الأسفار الأربعة صدر المتألهین را موضوع پایان نامه قرار داد؟

- آیا فرهنگ نویسی در علوم مختلف می تواند هدف پایان نامه تحصیلی باشد؟ به عنوان مثال نوشتن فرهنگ اخلاق که متضمن تعریف و توضیح مفاهیم اخلاقی باشد و یا گردآوری و توضیح قواعد کلی فلسفی در فلسفه اسلامی را می توان عناوینی مناسب برای رساله دکتری یا سطح چهار دانست؟

. آیا تصحیح نسخ خطی و احیای میراث مکتوب را می توان موضوع پایان نامه تحصیلی کارشناسی ارشد یا دکتری قرار داد؟

- ترجمه متون از زبان های مختلف مانند عربی، انگلیسی، آلمانی، یونانی و... در پایان نامه های تحصیلی چه جایگاهی دارد؟ آیا ترجمه خلاف شیخ طوسی را می توان موضوع پایان نامه ارشد یا سطح سه قرار داد؟

- آیا رساله های دکتری یا سطح چهار می توانند جهت گیری اطلاع رسانی، آموزشی و ترویجی داشته باشند، یا جهت گیری آنها لزوما پژوهش اصیل و تولید علم است؟

- آیا پایان نامه اساسا باید به تولید منجر شود، اعم از تولید متن آموزشی یا اطلاع رسانی و تولید علم، و یا صرف رفع کنجکاوی

دانشجو، ورزیدگی و کسب مهارت در نگارش و تحقیق، (1) به کار بردن آموخته های پیشین و ورزیدگی ذهنی برای تحلیل و بررسی نیز می توانند هدف پایان نامه قرار گیرند؟

پرسش های یاد شده از سنخ سوال های انکاری نیست؛ بلکه ارائه موارد عینی و مورد اختلاف کمیته های تحصیلات تکمیلی گروه های آموزشی است. رفع این اختلاف و پاسخ به این پرسش ها در گرو طبقه بندی غایی مطالعات است.

5. اقسام مطالعات علمی

مطالعه علمی را در برابر پژوهش پراکنده، به مطالعات نظام مند اطلاق می کنیم. صرف نظر از دانشی که مطالعه به آن دانش متعلق است، پایان نامه تحصیلی، بدون تردید، حاصل یک مطالعه نظام مند علمی است. آنچه در این مقام منشأ اختلاف در اثر بخش دانستن پایان نامه شده، نوع مطالعه ای است که در پایان نامه نویسی روا است. مطالعه علمی گونه های مختلف دارد و طبقه بندی های گوناگون از انواع آن ارائه می شود. (2) بی توجهی به ملاک تقسیم بندی غالباً سبب تداخل

ص: 33

1- یادگیری پژوهش حین عمل (action learning).

2- طبقه بندی ها از گونه های مطالعه بر حسب محافل علمی گوناگون ارائه شده است. این طبقه بندی ها توصیف از گونه های پژوهش در یک گستره است. جزم حصر گرایانه در هر یک از طبقه بندی ها خطا است.

طبقه بندی ها و حیرت و سرگشتگی می شود. به عنوان مثال، تقسیم پژوهش به مطالعات تاریخی، تطبیقی، تحلیلی، درون دینی، پدیدار شناختی و امثال آن، تقسیم بندی مطالعات بر حسب رهیافت و روش مطالعه است؛ در حالی که طبقه بندی مطالعه به بنیادی، کاربردی و توسعه ای بر حسب نوع مسئله تحقیق است و تقسیم بندی به مطالعات فلسفی، تحقیقات فقهی، قرآن پژوهی، پژوهش های روان شناختی، بررسی های جامعه شناختی و امثال آن، از حیث گستره معرفتی است که مسئله تحقیق متعلق به آن علم است.

مطالعات علمی از حیث جهت گیری و اهداف آنها نیز قابل تقسیم است. تأمل در این تقسیم بندی، اهداف پایان نامه نویسی را نیز روشن می کند. مطالعات علمی را از حیث مقاصد تحقیق می توان به قسم دانست: پژوهش اصیل، بازپژوهی، زمینه یابی، (توصیفی صرف) اطلاع رسانی، مروری، مروری فراگیر، تصحیح اثر دست نویس، تدوین متن آموزشی و ترجمه یک اثر. (جدول دو)

اشاره

انواع فعالیت علمی بر حسب جهت گیری آنها

1 پژوهش اصیل

2 بازپژوهی

3 زمینه یابی (توصیفی صرف)

4 اطلاع رسانی (گردآوری و سامان بخشی به اطلاعات)

5 مروری

6 مروری فراگیر

7 تصحیح اثر دست نویس

8 تدوین متن آموزشی

9 ترجمه یک اثر

5-1. پژوهش اصیل

5-1. پژوهش اصیل (1)

مطالعه نظام مندی که محقق در آن از مسئله ای نو در مقیاس تاریخ علم تحقیق می کند، پژوهش اصیل است. مراد از مسئله در اینجا همان پرسش نیست. پرسش، مجهولی را در فرایند یادگیری مورد هدف قرار می دهد که صرفاً در مقیاس فرد یادگیرنده مجهول است؛ در حالی که مسئله، رخنهای معرفتی در مقیاس تاریخ علم است که هم مواجه شدن

ص: 35

با آن و هم پاسخ به آن در گرو مطالعه نظام مند است. فرض کنید، محققى بر آن است که حکم فقهى «خرید اندرونى» (1) در معامله های بورس را بررسی و مطالعه کند. همچنین است کسی که ارتباط خودشناسی لحظه ای با گرایش به فلسفه را برای اولین بار به دام تجربه می اندازد.

پژوهش اصیل، فرایند پردازش اطلاعات است که در آن، مسئله ای نو در مقیاس تاریخ علم مطالعه می شود و در صورت اثربخشی، به نظریه ای نو و تولید علم در مقیاس تاریخ دانش می انجامد. نیازهای پژوهشی فراوانی در همه رشته های مختلف مطالعات دینی وجود دارند که محتاج پژوهش های اصیل هستند. انتشار نتایج چنین پژوهش هایی مورد اقبال مجله های علمی پژوهشی داخلی و بین المللی است و چنین مقاله هایی در تولید علم جهانی نقش و سهم فراوانی دارند.

مطالعات اصیل، گونه های مختلف دارند؛ از جمله: «تحقیق معطوف به همبستگی» که به بررسی همبستگی بین دو متغیر می پردازد و از مهم ترین مصادیق مطالعات اصیل است. چنین مطالعه ای، در پژوهش های تجربی رواج دارد؛ ولی محدود به آن نیست؛ زیرا در مطالعات درون دینی نیز می توان همبستگی در امر مانند ایمان و عمل

ص: 36

صالح را جست و جو کرد.

ملاک اصیل بودن پژوهش، مسئله تحقیق است؛ چه اینکه مسئله تجربی باشد یا تحلیلی و چه اینکه روش مطالعه تطبیقی باشد یا تاریخی. همان گونه که در مطالعات رتبه اول، مانند اخلاق، کلام، فلسفه و فقه پژوهش اصیل داشت، در مطالعات رتبه دوم نیز مانند فلسفه فقه، فرا اخلاق، فلسفه کلام نیز می توان مسئله ای جدید را به میان آورد. کسانی که با رهیافت میان رشته ای تربیت شده اند، از توان دست یابی به مسائل جدید برخوردارند. به همین دلیل، باید از تلقیهای حصر گرایانه ای چون: «مطالعه اصیل جز پژوهش همبستگی نیست» یا مطالعه همبستگی به مطالعه تجربی محدود است» اجتناب کرد.

2-5. بازپژوهی

2-5. بازپژوهی (1)

بازپژوهی، گونه ای از پژوهش است که محقق، مسئله ای را که قبلاً خود وی یا سایر پژوهشگران تحقیق کرده اند، دو باره پژوهش می کند. چنین پژوهشی، باید از نوآوری برخوردار باشد.

پژوهش مجدد یک مسئله، در دو موضع موجه و اثربخش است:

یک. گاهی مسئله ای را محقق با فرضیه ای پژوهش کرده است و اینک شما در همان مسئله با فرضیه یا مبانی دیگری تأمل می کنید؛ به

ص: 37

عنوان مثال، مسئله ارتداد گاهی با مبانی و فرضیه های روان شناختی مطالعه می شود و گاهی شما همان مسئله را با مبانی و فرضیه های جامعه شناختی بررسی می کنید.

دو. گاهی شما همان مسئله و همان فرضیه را در شرایط نوینی مطالعه می کنید، به عنوان مثال، مطالعات نظام مند فراوانی در حوزه جهت گیری های دینی و سلامت روان شناختی انجام شده است؛ اما شما با توجه به این نکته که غالب این مطالعات در خصوص جمعیت های مسیحی انجام گرفته اند، به مطالعه این مسئله در خصوص جمعیت های مسلمان، مانند ایران یا در محیط بین فرهنگی علاقه مند می شوید. اگر مطالعه شما نظام مند و پایبند به چارچوب نظری و اصول پژوهش های تجربی باشد، می تواند به تولید علم بینجامد. (نک: فرامرز قراملکی، جهت گیری های دینی و سلامت روان شناختی، ص 1-16)

مطالعه بازپژوهانه همچنین جهت گیری پژوهشی دارد و فرایند گردآوری و پردازش اطلاعات در آن معطوف به حل مسئله است. بنابر این، در صورت کارایی و اثربخشی می تواند به نظریه پردازی و تولید علم منجر شود. حاصل چنین مطالعه ای در مجله های علمی پژوهشی داخل و خارج قابل چاپ است و این نوع مقاله ها در تولید علم جهانی سهم دارند.

* 5-3. مطالعه توصیفی صرف یا زمینه یابی (1)

تحقیق زمینه یابی را مشاهده پدیده ها به منظور معنا دادن به جنبه های مختلف اطلاعات جمع آوری شده تعریف می کنند. (نک: دلاور، مبانی نظری و عملی پژوهش...، ص 141) فرایند تحقیق زمینه یابی دارای دو مرحله است: مشاهده دقیق و نزدیک پارامترهای پژوهش در جامعه و جمع آوری اطلاعات، و معنا دادن به امور مشاهده شده. معمولاً تحقیق زمینه یابی به منظور کشف واقعیت های موجود در یک گروه اجتماعی، سازمان یا به طور کلی جامعه انجام می شود. هدف در این گونه مطالعه، توصیف یک جامعه تحقیقی در زمینه توزیع یک پدیده معین است. به همین دلیل، محقق در باره علت وجود توزیع بحث نمی کند؛ بلکه تنها به چگونگی آن در جامعه پژوهش می پردازد. (همان، ص 142) در این نوع مطالعات، معمولاً فرضیه ای مورد آزمون قرار نمی گیرد و محقق، در مقام تبیین (بیان علت در پرتو قانون کلی) یا شکار همبستگی بین متغیرها نیست.

فرض کنید می خواهید معدل تحصیلات مدیران عالی در بخش صنعت را به دست آورید، یا وضعیت اشتغال فارغ التحصیلان رشته های الهیات در ده سال اخیر را بررسی کنید. همچنین، وقتی شما

ص: 39

در مقام مطالعه در بسامد برخی مفاهیم قرآن هستید، از تحقیق زمینه یابی بهره می برید. مطالعه توصیفی صرف نیز یک فرایند گردآوری و سامان بخشی اطلاعات است که حاصل آن، به دست آوردن اطلاعات شایسته برای پژوهش های اصیل یا بازپژوهی است. به همین سبب، حاصل این مطالعه قابل ارائه به کنفرانسها و نشریه های ترویجی است. بنابراین، صرف تحقیق زمینه یابی به تولید علم نمی انجامد و مجله های علمی پژوهشی اقبالی به انتشار نتایج آن نمی کنند.

4-5. اطلاع رسانی

وقتی یک دایرة المعارف به شما مأموریت می دهد که در باره مدخلی، مانند یک فرقه کلامی، یا یک دانشمند و ادیب، و یا شهری، اثری و یا نظریه ای، مقاله تدوین کنید، مطالعه شما چه جهت گیری دارد؟ بدون تردید، انجام این مأموریت و ارائه مقاله در باره هر مدخلی، محتاج مطالعه ای نظام مند است. این مطالعه، در واقع تتبع موضوع محورانه است. شما به منابع و اسناد مختلف مراجعه می کنید، مطالب متعددی را می یابید، یافته های خود را نقد و سنجش می کنید و پس از تبدیل آنها به اطلاعات قابل اعتماد و شایسته، به ساماندهی آنها می پردازید تمایز داده و اطلاعات و فنون تبدیل داده به اطلاعات را، نک: فرامرز

قراملکی، اصول و فنون پژوهش، ص 42) و در گام پایانی، اطلاعات سامان یافته را به صورت مقاله در می آورید.

شما در این مطالعه، به اطلاعاتی دست می یابید که پیش از این پیدا نبودند و از این جهت، مطالعه شما دارای کشف و نوآوری است؛ اما مطالعه شما به یک معنا مسئله محور نیست و اگر چه مواد اولیه شایسته ای را در اختیار محققان قرار می دهد؛ اما حاصل مطالعه شما بیش از آنکه تولید علم باشد، گردآوری و سامان بخشی به اطلاعات شایسته برای پژوهش های اصیل و بازپژوهی است. بنابراین، جهت گیری متداول و رایج مقاله های دایرة المعارفی، صرف اطلاع رسانی است. البته این سخن، به معنای آن نیست که هر گونه مقاله ای در هر دایرة المعارفی، عاری از هویت پژوهشی و غیر معطوف به تولید علم است؛ زیرا در برخی دایرة المعارف ها، با مدخل هایی رویه رو می شویم که ناچار از پژوهش اصیل دست یابی به علم هستیم.

افزون بر مقاله های دایرة المعارفی، نمایه نویسی و فهرست نگاری را نیز تا حدودی به چنین مطالعه ای می توان عطف کرد؛ به شرط آنکه نظام مند و منطبق با اصول و چارچوب نظری نمایه نویسی و فهرست نگاری باشد.

ص: 41

* 5-5. مطالعه مروری (1)

در مقام نقد و بررسی یک دیدگاه یا یک اثر، مطالعه نظام مندی را در پیش دارید. بازخوانی روشمند یک اثر با دیدگاه، همراه ملاحظات انتقادی و تکمیلی، مطالعه مروری است. البته هر اثر یا نظریه ای، ارزش مطالعه مروری ندارد؛ بلکه در مطالعه مروری، اثری مهم را برمی‌گزینید و به تحلیل آن می‌پردازید. جهت‌گیری‌های عمده در مطالعه مروری عبارت‌اند از: تحلیل محتوایی، نقد و ارزیابی روش مؤلف، تأمل در سازگاری درونی، کشف مبانی، توجه به لوازم منطقی، نتایج معرفتی و آثار عینی و بسترهای معرفتی ظهور نظریه. حاصل چنین مطالعه‌ای را در مجله‌های علمی ترویجی می‌توان منتشر کرد. مجله‌های علمی پژوهشی غالباً به انتشار نتایج مطالعات مروری اقبال نمی‌کنند. این سخن، به معنای بی‌اهمیتی مطالعه مروری نیست؛ بلکه بدون تردید توسعه علم در گرو نقد تحقیقات علمی است. به بیان رنه ولک، در هیچ شاخه‌ای از علم، هرگز پیشرفتی حاصل نمی‌شود مگر آنکه آن را در انزوا و به دور از هرگونه شائبهای بررسی و نقد کنیم. (تاریخ نقد جدید، ص 1)

ص: 42

* 5-6. مطالعه مروری فراگیر (1)

گاهی در یک مسئله یا زمینه مطالعاتی، دیدگاه‌های مختلفی در دوره‌های گوناگون تاریخی ارائه می‌شود. مسئله یا نظریه، هویت تاریخی پیدا می‌کند و در بستر زمان جاری شده و با صور مختلف ماندگار می‌شود. به عنوان مثال، نظریه ناهشیار از روزگار فروید تا کنون، مورد تأمل روان‌شناسان در مشربهای مختلف قرار گرفته و به صورت‌های گوناگون تحول یافته است: ناهشیار شخصی، جمعی، متعالی و... مرور بر این نظریه‌ها در رهیافت تاریخی، یعنی شناخت سلف در پرتو خلف، مطالعه نظام مندی را نیاز دارد. این مطالعه که غالباً با رهیافت تاریخی، تطبیقی و تحلیلی محتوایی همراه است، مروری فراگیر نام دارد. (2)

مطالعه مروری فراگیر، از اثربخش‌ترین مطالعات در دین پژوهی است و در زمینه‌های مختلف فلسفی، کلامی، عرفانی، تفسیری و فقهی مؤثر است. به عنوان مثال، تقسیم بندی قضایا از حیث موضوع، مسئله ای است که از ارسطو تا به امروز، دیدگاه‌های خاصی را به میان آورده

ص: 43

1- over review

2- تلقی‌های گوناگون از مطالعه مروری فراگیر وجود دارد؛ عده‌ای آن را به لحاظ علمی، فروتر از مطالعه مروری و فاقد نقد می‌انگارند. آنچه در اینجا ارائه شده، مفهوم غنی از واژه است. مطالعه مروری فراگیر در این مفهوم ژرف‌تر از بررسی مروری است.

است. مروری بر همه این دیدگاه‌ها، مقایسه خلف با اسلاف و تحلیل تطبیقی آنها نتایج معرفتی گرانبهایی به دست می‌دهد. نگارنده با همین رهیافت، به مرور و تحلیل دیدگاه‌های دانشمندان مسلمان در باب چیستی علم کلام پرداخته و با مرور بر بیست دیدگاه تاریخی، به تعریفی جدید از هویت معرفتی کلام دست یافته است. (نک: فرامرز قراملکی، هندسه معرفتی کلام جدید، ص 29-160)

غالب جلسات موفق درس خارج در فقه و اصول، با رهیافت مروری فراگیر به طرح مسائل می‌پردازند.

مطالعه مروری فراگیر، روش رایج نزد قداما بوده است. رهیافت ارسطو در غالب مباحث متافیزیک چنین است. مثال بارز چنین پژوهشی را در مفهوم سازی ملاصدرا از حرکت می‌توان یافت. (الحکمة المتعالیة، ج 3، ص 30-21).

برخی مجله‌های داخلی، چنین مقاله‌هایی را با مقاله‌های مروری قسم پنجم) در می‌آمیزند و به هویت پژوهشی مروری فراگیر توجه نمی‌کنند. در نتیجه، خود را از انتشار آن محروم می‌سازند؛ در حالی که براساس برخی استانداردهای جهانی، چنین مطالعاتی هم ارج پژوهش‌های اصیل است. در رساله‌هایی که به مطالعه مروری فراگیر می‌پردازند، امکان دست‌یابی به مقاله‌های علمی بیشتری وجود دارد.

ص: 44

آثار دست نویس، میراث علمی و فرهنگی ما است و در ضرورت احیای میراث مکتوب، به ویژه در حوزه علوم انسانی و رشته های الهیات، تردیدی روا نیست. مسئله اختلافی در این مقام، ارزش پژوهشی این گونه فعالیت علمی است. غالب کسانی که به دیده تحقیر به تصحیح می نگرند، تصور کاملی از آن ندارند. تصحیح یک اثر، استنساخ و بازنویسی آن از یک دست نویس و یا تایپ آن نیست؛ حتی آن را نباید صرفاً ویراستاری یک اثر در معنای متداول کلمه انگاشت.

تصحیح روشمند و انتقادی یک اثر معتبر، محتاج مطالعه و اجتهاد علمی است. اثربخشی چنین مطالعه ای مرهون دانش، مهارت و توانایی پژوهشی خاصی است. توجه به فرایند مطالعه معطوف به تصحیح اثر دست نویس جهت گیری پژوهشی آن را نشان می دهد. چنین مطالعه ای حداقل هشت مرحله عمده دارد:

یک: انتخاب اثر بر اساس شناخت دقیق از اعتبار، اهمیت و جایگاه تاریخی آن در تاریخ علم مربوط. انتخاب شایسته محتاج کتاب شناسی است.

دو: شناسایی دست نویس های موجود بر اساس اطلاعات وسیع مربوط به کتابخانه های خطی مختلف در جهان. نسخه شناسی، امروزه دانش تخصصی است.

سه: نقد، ارزیابی و اعتبارسنجی دست نویس ها و ترسیم شجره ارتباط آنها با یکدیگر تا نخستین دست نویس، و انتخاب دست نویس های قابل استفاده در امر تصحیح.

چهار: انتخاب روش تصحیح مناسب. امروزه غالباً از روش های توأم و تلفیقی استفاده می شود.

پنج: انتخاب دقیق ترین و مناسب ترین عبارت بر مبنای اجتهاد از قرائن و شواهد و نشان دادن عبارت های سایر نسخ با امانت داری کامل

شش: شناخت منابع و مآخذ استفاده نویسنده اثر و ارجاع به آنها.

هفت: افزودن تعلیقات و ملاحظات توضیحی، تکمیلی و انتقادی در حد توان علمی و انتظاری که از دانشجو و طالب علم در کارشناسی ارشد، دکترا و سطوح سه و چهار داریم.

هشت: تحلیل ساختار اثر و بیان دیدگاه های خاص و مواضع و روش شناسی نویسنده اثر جایگاه تاریخی اثر در مقدمه.

تصحیح بر اساس این فرایند، مطالعه علمی مهم و مؤثری است و صعوبت و اهمیت آن، بسی بیشتر از مطالعه مروری فراگیر است؛ (1) زیرا مطالعه مروری فراگیر در گستره علوم اسلامی، در گرو احیای میراث

ص: 46

1- بر اساس آیین نامه ارتقای اعضای هیئت علمی، تصحیح نسخ خطی حداکثر 10 امتیاز دارد. در واقع در این آیین نامه تصحیح، هم طراز ترجمه تلقی شده است؛ در حالی که اگر بر اساس فرایند یاد شده تصحیح را هم طراز تألیف بدانیم، سخن به گزاف نگفته ایم.

مکتوب و نظریه های پیشینیان است. پایان نامه ها می توانند نقش مهمی در احیای آثار خطی داشته باشند. مع الأسف طرح های تحقیقاتی رایج در دانشگاه ها، اساساً بر چنین مطالعه ای انطباق ندارند. گروه فلسفه و حکمت اسلامی دانشگاه تهران، یکی از گروه های آموزشی است که دانشجویان تحصیلات تکمیلی، به ویژه دانشجویان دکترا را به تصحیح آثار خطی ترغیب می کند. تا سال 1387 چهل و شش رساله دکتری

فرامرز قراملکی، چکیده پایان نامه های دکتری دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ص 552) و بیست و چهار پایان نامه ارشد (کوچنانی و فتاحی، چکیده پایان نامه های ارشد گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشکده الهیات و معارف اسلامی، 1391) بوده است. داوری در اثربخشی آنها مجال دیگری می طلبد. گروه تاریخ دانشگاه تهران گرایش خاصی را در احیای نسخه های خطی و اسناد تاریخی اجرا می کند.

5-8. تدوین متن آموزشی

گاهی با هدف آموزش و انتقال دانش به تدوین کتاب می پردازیم. تدوین نوشتارهای آسان یاب از اندیشه های پیشینیان و نگارش متون درسی، محتاج مطالعه نظام مند و نگارش سامان دار است. این نوع متون آموزشی، می تواند بر حسب گروه های سنی مخاطبان یا تخصص و

ص: 47

عدم تخصص آنان تنوع بیابد. در اهمیت و ضرورت تدوین چنین آثاری نیز جای تردید وجود ندارد. اثربخشی این نوع فعالیت های علمی، بیش از همه در گرو تخصص نویسنده در زمینه مورد بحث و برخورداری او از فن نویسندگی است.

چنین فعالیتی فاقد جهت گیری پژوهشی است و به تولید علم نمی انجامد؛ بلکه جهت گیری آن انتقال اطلاعات و آموزش است. در مقام سردبیری، شاهد آن بودم که برخی همکاران مقاله ای را با هدف پژوهشی تدوین می کردند و آن را به مجله علمی پژوهشی می سپردند؛ اما جهت گیری مقاله کاملاً آموزشی بود. متون آموزشی، چارچوب معینی دارند. نگارنده، به عنوان مثال، اخلاق حرفه ای (چاپ اول 1383، چاپ سوم 1385) و سازمان های اخلاقی در کسب و کار (1385) را با جهت گیری آموزشی سامان داده است.

9-5. ترجمه یک اثر

ترجمه آثار و برگردان آنها از زبانی به زبان دیگر نیز از فعالیتهای علمی مهم است. در باب اهمیت ترجمه و نقش آن در توسعه فرهنگ و دانش بشری تردیدی نیست، آنچه جای گفت و گو است، ارزش پژوهشی این فعالیت علمی است. ترجمه موفق، بر حسب نوع اثر مورد ترجمه دارای مراتب و درجات مختلفی است. گاهی متن

آموزشی آسان یاب، چون «فلسفه آسان» یا گزارش آسان یاب از آرای یک فیلسوف ترجمه می شود و گاه، یک متن کلاسیک و اثر تاریخی مؤثر مانند آثار افلاطون، ارسطو، آکویناس، کانت و هایدگر ترجمه می شود. ترجمه متون مهم و مؤثر از زبان فارسی و عربی به زبان های دیگر نیز ضرورت دارد. به دلیل اینکه غالباً ترجمه آثار دانشمندان مسلمان تا قرن هفتم به زبان لاتین و زبان های اروپایی محدود بوده و آثار متعلق به سده های بعد غالباً ترجمه نشده اند، بسیاری از دانشمندان مغرب زمین اندیشه فلسفی و منطقی مسلمانان را پایان یافته به ابن رشد تلقی می کنند. همچنین، ترجمه از حیث تحقیقات مترجم در باره اثر (مقدمه و تعلیقات) نیز می تواند درجات مختلف داشته باشد.

تهرین

بر اساس آنچه در تعریف مطالعات نه گانه ذکر شد، جهت گیری پایان نامه های تحصیلی را می توان تحلیل کرد. تصور خود را در این مسئله در جدول سه مکتوب کنید. از نظر شما پایان نامه های تحصیلی در دو سطح ارشد (سطح سه) و دکترا (سطح چهار) به سوی چه مقاصدی می توانند جهت گیری شوند؟ دیدگاه خود را بر اساس مباحث آتی به چالش بگیرید.

جدول 3: دیدگاه شما درباره مقاصد پایان نامه های تحصیلی

انواع مطالعات نظام مند کارشناسی ارشد دکتری

1 پژوهش اصیل

2 بازپژوهی

3 زمینه یابی (توصیفی صرف)

4 اطلاع رسانی (گردآوری و سامان بخشی به اطلاعات)

5 مروری

6 مروری فراگیر

7 تصحیح آثار دست نویس

8 تدوین متن آموزشی

9 ترجمه یک اثر

6. جهت گیری پایان نامه های کارشناسی ارشد و سطح سه حوزه های علمیه

دوره های تحصیلات تکمیلی غالباً دوره آموزشی هستند که بخشی از آن صرف پژوهش برای تدوین پایان نامه می شود. اختصاص واحدهایی محدود به پایان نامه از کارشناسی ارشد که نزدیک به یک هشتم دوره است، جهت گیری آموزشی و پژوهشی این دوره ها را نشان می دهد.

ص: 50

دانشجو و طالب علم در فرصت تدوین پایان نامه از طریق مشارکت در پژوهش به یادگیری حین عمل (1) پژوهش می پردازد. مقصود از تدوین پایان نامه در این دوره چیست؟

آشنایی با منابع تحقیق و افزایش مهارت قلم فرسایی و نگارش همچنین امکان استفاده از آموخته های پیشین و ورزیدگی ذهنی از فواید تدوین پایان نامه است؛ اما مصون از خطای هدف انگاری فایده، باید به جست و جوی غایت تدوین پایان نامه پرداخت. در این زمینه اختلاف آرا وجود دارد. در این نکته می توان توافق داشت که هدف، آشنایی عملی با فرایند مطالعه نظام مند و کسب تجربه و مهارت پژوهش در گستره معرفتی مرتبط است. کدام نوع مطالعه نظام مند را می توان در پایان نامه کارشناسی ارشد هدف تحقیق قرار داد؟

پژوهش اصیل در پایان نامه های کارشناسی ارشد غیر مجاز نیست؛

اما غالباً چنین پژوهشی متناسب با توانایی های فردی دانشجو و طالب علم نیست. اصل تناسب پژوهش با توانایی های فردی و گروهی از اصول مهم روش تحقیق است. بازپژوهی را می توان در این پایان نامه ها به میان آورد؛ به شرط آنکه دامنه تحقیق متناسب با توانایی های فردی دانشجو تعیین یابد.

مطالعه توصیفی صرف یا زمینه یابی نیز مشروط بر آنکه در زمینه

ص: 51

مناسبی باشد، قابل تحقیق در پایان نامه ها است. مطالعه مروری فراگیر نیز مانند پژوهش اصیل فراتر از توان فردی دانشجو است؛ مگر در دامنه ای بسیار محدود و در شرایط خاص انجام شود. اطلاع رسانی به معنای نمایه نویسی و مروری صرف، اثربخشی پایان نامه ها را کاهش می دهد؛ اما اطلاع رسانی به معنای گردآوری اطلاعات در زمینه های دور از دسترس محققان و سامان بخشی آنها، به گونه ای که راه برای محققان بعدی جهت پژوهش های اصیل و بازپژوهی هموار شود، در پایان نامه ها قابل وصول است. تصحیح دست نویس ها نیز مشروط بر آنکه در انتخاب اثر و تناسب آن با توانایی فردی دقت شود، موجب اثربخشی پایان نامه ها است. قبلا در اهمیت تصحیح و نقش آن در احیای میراث معرفتی پیشینیان سخن گفتیم. تهیه متون آموزشی به طور کلی در قلمرو پایان نامه نویسی قرار نمی گیرد. به نظر ما ترجمه نیز مانند تصحیح دست نویس به شرط انتخاب درست و تناسب اثر با توانایی فردی می تواند اثربخش باشد.

7. جهت گیری رساله های دکترا و سطح چهار حوزه های علمیه

پژوهش، سهم عمده ای را از دوره های دکترا به خود اختصاص می دهد. در بسیاری از کشورها دوره های دکترا اساس پژوهش محورانند. برنامه دوره دکترا الهیات در ایران به دوره آموزشی و پژوهشی تقسیم

می شود. دوره آموزشی 12 الی 18 واحد درس و دوره پژوهشی 26 واحد است. بنابراین، در ایران از 65 تا 100 درصد دوره دکترا و سطح چهار به تدوین رساله اختصاص دارد. تدوین رساله دکترا نقش مهمی در مهارت افزایی دانشجو در پژوهش نظام مند دارد. پژوهش های اصیل، مطالعات بازپژوهی و مروری فراگیر از جایگاه خاصی در رساله های دکترا برخوردارند. تصحیح آثار دست نویس و ترجمه، به شرط آنکه اثر تصحیحی و ترجمه شده، اثر کلاسیک و مؤثر در تاریخ علم باشد و دانشجو نیز همه ضوابط تصحیح و ترجمه حرفه ای را رعایت کند، می تواند در رساله دکترا اخذ شود.

رساله های دکترا، بر اساس این جهت گیری، باید هدف گذاری شوند. یکی از مهم ترین مسئولیت های اخلاق حرفه ای استادان، راهنمایی دانشجویان در هدف گذاری رساله ها است. توقع تولید علم و نظریه پردازی از رساله دکترا و سطح چهار توقع درستی است. روی آوردن به موضوعات تکراری، زمینه های بسیار کلی و عام، و تتبعات موضوع محورانه، مهم ترین مانع دست یابی رساله ها به این اهداف است. نوآوری و تولید علم، در گرو اخذ مسائل معین و محدود در زمینه های نوین است.

مطالعات مروری فراگیر، تصحیح آثار خطی، احیای نظریه ها و مکاتب معرفتی پیشینیان نیز در جهت گیری رساله های دکتری

اهمیت دارند. گاهی با تأسف از خود می پرسیم: چرا با این همه رساله های دکتری و سطح چهار حوزوی، میراث معرفتی پیشینیان در گستره هایی چون علم اخلاق، گمنام مانده اند و نظریه های اخلاقی دانشمندان چون محاسبی، جاحظ، کندی، محمدبن زکریای رازی، فارابی، ابن سینا، ابوعلی مسکویه، شیخ طوسی و خواجه نصیر الدین طوسی موضوع رساله ها قرار نمی گیرد. این در حالی است که در دهه های اخیر بسیاری از دانشمندان مغرب زمین به احیا و تحلیل نظریه های اخلاقی روی آورده اند. پژوهش مارگارت اسمیت در احیای آثار و آرای محاسبی و مطالعات فراوان آن ترزه در وارت در تحلیل دیدگاه اخلاقی کندی، رازی، فارابی و غزالی نمونه هایی از این ادعا هستند. (نک: فرامرز قراملکی، نظریه اخلاقی محمدبن زکریای رازی، ص 40-60)

ص: 54

روش تحقیق

در این فصل، از گونه های مختلف پژوهش بر حسب غایت سخن گفتیم تا در پرتو آن جهت گیری پژوهشی پایان نامه و رساله روشن شود. در باب طبقه بندی روشی پژوهش ها سخن فراوان است و در روش شناسی مطالعات دینی به آن پرداخته ایم. در اینجا، طبقه بندی خاص مرکز مدیریت حوزه علمیه قم (ناشر نوشتار حاضر) در طرح پایان نامه نویسی را به منزله پیوست فصل اول می آوریم. آوردن این پیوست لزوماً به معنای همزمانی با اصطلاحات مندرج در آن نیست.

گفتیم که محقق باید در طرح نامه، روش خود را بیان کند. روش تحقیق، تقسیم های گوناگون دارد که مهم ترین آن تقسیم بر مبنای روش گردآوری اطلاعات و تقسیم بر مبنای هدف پژوهش است. اکنون برخی روش های تحقیق را به اختصار توضیح می دهیم:

در تقسیم بر مبنای ابزار و روش گردآوری اطلاعات، روش تحقیق به کتابخانه ای و میدانی تقسیم می شود.

تحقیق کتابخانه ای

روش تحقیق کتابخانه ای، عبارت است از: شیوه گردآوری اطلاعات لازم در خصوص ریز موضوعات تحقیق، از طریق مطالعه کتاب ها، مقالات، پایان نامه ها و دیگر آثار مکتوب که معمولاً در کتابخانه های

عمومی یا تخصصی موجود است و نیز از طریق اندیشه ورزی بر روی اطلاعات. (نکونام، جعفر، روش تحقیق کتابخانه ای، ص 3)

اگر تحقیق شما کتابخانه ای است، باید دقت نمایید که در هر اثر پژوهشی باید منابع تحقیق به خوبی مشخص شود. از این رو، بر پژوهشگر لازم است که پیش از هر چیز، نخست نوعی کتاب شناسی متناسب با پژوهش خود فراهم آورد. منبع شناسی، محقق را آگاه می سازد که از هر منبع در چه موضوعی و به چه اندازه باید استفاده کند. باید توجه داشت علی رغم تعدد منابع، شاخص ها و علایم «کتب و مراجع مکتوب» مهم ترین منبع در راه شناخت دقیق هستند. بنابراین، در باره روش های شناسایی و یافتن منابع مکتوب، استفاده از کتابخانه و شیوه های مطالعه آن بحث مستقلی لازم است که در این مختصر نمی گنجد.

تحقیق میدانی

روش تحقیق میدانی، تحقیقی است که بر روی پدیده های عینی صورت می گیرد و از نوع بررسی های علمی غیر آزمایشی هستند. به طور کلی، هر مطالعه علمی بزرگ یا کوچکی که روابط را نظام یافته دنبال کند، فرضیه ها را بیازماید، غیر آزمایشی باشد و در شرایط زندگی واقعی مانند جوامع محلی، مدارس، کارخانه ها، سازمان ها و مؤسسات اجرا شود، مطالعه میدانی تلقی می شود. (همان، ص 216)

محقق در تحقیقات میدانی از سه طریق مشاهده، مصاحبه و

پرسشنامه برای تکمیل پروژه خود بهره می برد. در حوزه های علمیه و علوم اسلامی، به ندرت از تحقیقات میدانی استفاده و استقبال می شود.

در تقسیم بر مبنای هدف، روش تحقیق به بنیادی، کاربردی و ... تقسیم می شود

پژوهش بنیادی (پایه)

به پژوهشی گفته می شود که بدون توجه به کاربردهای عملی، سعی در بررسی و اثبات یا نفی کامل یا جزئی یک فرضیه یا اصل اساسی آن علم دارد و به منظور گسترش مرزهای دانش، صورت می گیرد. به عبارت دیگر، تحقیق پایه (1) به منظور توسعه نظریه ها انجام می شود و لزوماً به دنبال تأثیرات عملی آن نیست.

پژوهش کاربردی

پژوهش هایی هستند که به منظور فراهم ساختن زمینه های علمی در جهت عملی شدن یک فرضیه اساسی برای حل مسائل جاری یا آتی آن علم و با هدف کسب دانشی جدید با کاربرد ویژه، صورت می پذیرد. به عبارت دیگر، تحقیق کاربردی از نظریات تولید شده در تحقیقات بنیادی استفاده می کند و آنها را در دنیای واقعی به کار می بندد.

پژوهش توسعه ای

تحقیقی که هدف از آن کشف مطلب جدید نیست؛ بلکه با تکیه بر

ص: 57

دانش موجود و به منظور ایجاد روش های جدید یا بهبود روش های گذشته یا وسعت دادن به گستره یک علم صورت می گیرد.

پژوهش نظری

پژوهشی است که با یک مسئله برخورد انتزاعی دارد. البته این مسئله می تواند قبل از این نیز مورد توجه دیگران بوده باشد. موضوعاتی مثل جوهر اراده انسان، مفهوم آزادی و مفهوم وظیفه اجتماعی از این قبیل است. معمولا اینها موضوعاتی هستند که تنها متفکران بزرگ به آن می پردازند؛ آن هم وقتی که تجربه چندین سال تعمق و بررسی در اطراف آن را داشته اند.

بنابراین، پیشنهاد می شود طلاب و دانشجویان جوان، چنین مباحثی را تبدیل به موضوعاتی تاریخی نمایند؛ یعنی به جای «بررسی مفهوم وجود» موضوع «بررسی مفهوم وجود در آثار ملاصدرا» را انتخاب کنند.

پژوهش تاریخی

این پژوهش هنگامی است که موضوع آن مسئله تاریخی یا مسئله ای در برهه ای خاص از تاریخ باشد. با این تعریف، در برخی رشته ها، پایان نامه ها ناچار هستند که تاریخی باشند؛ مثل موضوعات تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم السلام) همچنان که در برخی رشته ها ممکن است مسئله را از دیدگاه تاریخی و در برهه خاصی از زمان بررسی کرد یا آنها را به صورت نظری مورد بررسی

ص: 58

قرار داد؛ یعنی شما در رشته ای مثل فلسفه ممکن است بحث اصالت الوجود را مستقلاً بررسی کنید یا همان را از دیدگاه یکی از فلاسفه بررسی نمایید. نیز ممکن است در اصول بحث حجیت خبر واحد را از جهت عقلی بررسی نمایید یا ادله نقلی آن را مورد بررسی قرار دهید و بخواهید نظر اهل بیت (علیهم السلام) را در این مسئله تبیین کنید.

تحقیق اکتشافی

در تحقیق اکتشافی محقق درگیر مسئله جدیدی می شود که کمتر شناخته شده است و سابقه چندانی ندارد. بنابراین، در شروع کار، نمی توان طرح تحقیق را خیلی خوب تنظیم کرد. چنین تحقیقی برای پایان نامه توصیه نمی شود.

تحقیق تجربی

در این روش، محقق می کوشد حدود تعمیم های پیشنهادی قبلی را مشخص کند. این کار، یک تحقیق بنیادی است؛ زیرا محقق با این شیوه می تواند به وسیله تعریف، اصلاح یا رفع ابهام از موضوع تحقیق، آن علم را تکامل بخشد.

مسئله ها از جهت اینکه به دنبال شناخت چه چیزی هستند، دارای گونه های مختلفی می باشند که دو دسته آنها از همه مهم تر است. این دو دسته عبارت اند از: مسئله یا سؤال های توصیفی (چیستی) و مسئله یا سؤال های تبیینی (چرایی). (طرفی، مجید، درسنامه روش تحقیق، ص 26)

ص: 59

هدف برخی تحقیق‌ها، توصیف جزء به جزء یک موقعیت یا یک رشته شرایط است. این گونه تحقیق، به پرسش‌هایی مانند «چقدر؟»، «چه کسی؟» و «چه اتفاقی در حال رخ دادن است؟» پاسخ می‌دهد. بنابراین، «تحقیق توصیفی» آنچه را که هست توصیف و تفسیر می‌کند و به شرایط یا روابط موجود، عقاید متداول، فرایندهای جاری، آثار مشهود یا روندهای در حال گسترش توجه دارد. تمرکز اصلی چنین تحقیقی، در درجه اول، بر زمان حال است؛ هر چند غالباً رویدادها و آثار گذشته را نیز که به شرایط موجود مربوط می‌شوند، بررسی می‌کند. (خاکی، غلامرضا، روش تحقیق با رویکردی به پایان‌نامه نویسی، ص 210، به نقل از جان بست)

تحقیقات علی (آزمایشی)

در تحقیقات علی، رابطه علت و معلولی بین دو متغیر بررسی می‌شود. به عنوان مثال، ممکن است بخواهید اثر آراستگی ظاهری یک مبلغ دینی را در تأثیر پذیری مستمعان بررسی کنید. در این صورت، سنجش رابطه متغیر مستقل و اثرگذار (تغییر آراستگی ظاهری مبلغ) با متغیر وابسته و اثرپذیر (تأثیر پذیری مستمعان) یک تحقیق علی خواهد بود.

فصل دوم : طرح پژوهشی: چستی و چرایی؟

1. طرح مسئله

وقتی از دوره آموزشی تحصیلات تکمیلی فراغت می یابید و به اخذ پایان نامه مبادرت می کنید، کاربرگی به نام طرح تحقیقاتی در اختیار شما قرار می گیرد. تکمیل این کاربرگ در پایان نامه های کارشناسی ارشد و سطح سه، رساله های دکترا و سطح چهار و به طور کلی در هرگونه پژوهش نظام مندی که محققان برای مؤسسه ها انجام می دهند، الزامی است. از آنجا که این کاربرگ پیشنهاد طرح پژوهشی شما را ارائه می دهد، پیشنهاد (1) طرح نیز خوانده می شود.

ص: 61

proposal – 1

غالباً تصور دقیقی از طرح پژوهشی و ضرورت آن نزد نوآشنایان وجود ندارد. به همین دلیل، در مواجهه با کاربرد طرح از خود می پرسند: آیا پر کردن آن صرفاً یک امر تشریفاتی و الزام اداری است یا تکمیل آن نقشی در حسن انجام تحقیق و بهره‌وری فرایند پژوهش دارد؟ تصور مبهم از چیستی طرح پژوهش و عدم باور به ضرورت آن، سبب می‌شود در مقام تکمیل کاربرد دقت را فروگذاریم و راه‌آه‌مال پیش گیریم. یکی از معضلات برخی همکاران رشته‌های الهیات و معارف اسلامی در دانشگاه‌ها، احساس ناتوانی در تکمیل کاربرد طرح پژوهشی است. البته مشکل‌ترین مرحله تحقیق نیز تهیه و تنظیم طرح آن است.» (نک: نادری پور، برنامه‌ریزی و کنترل پروژه، ص 201)

در تکمیل کاربرگهای طرح پژوهشی با ابهام‌های فراوان روبه‌رو می‌شویم. یکی از مواضع ابهام، فقدان استاندارد واحد و سلیقه یکسان در کاربرگ‌ها است. هر دانشگاه یا مؤسسه‌ای، کاربرد خاصی را طراحی کرده است، متفاوت با کاربرگ دانشگاه دیگر. این تنوع، موجب حیرت و سرگشتگی می‌شود. موضع دیگر از ابهام در تکمیل این کاربرگها، فقدان استاندارد کاربرد طرح پژوهشی ویژه رشته‌های علوم انسانی و به ویژه الهیات و مطالعات دینی است. دانشجویان الهیات و طلاب حوزه‌های علمیه در تکمیل کاربرگ‌هایی که غالباً متناسب با تحقیقات رایج در علوم تجربی، اعم از طبیعی و رفتاری طراحی شده‌اند، احساس بیگانگی

می‌کنند؛ به عنوان مثال، دانشجویی که تصحیح یک اثر مهم را موضوع رساله دکترا خود قرار می‌دهد، با کاربرگی روبه‌رو می‌شود که متناسب با پژوهش معطوف به تصحیح، طراحی نشده است. همین امر، ضرورت طراحی کاربرگهای متنوع و متناسب با موضوع و جهت گیری پایان‌نامه و رساله را نشان می‌دهد. کاربرگ واحد برای پژوهش اصیل، مطالعات مروری فراگیر، بازپژوهشی، تصحیح، ترجمه و... کارایی ندارد.

در این فصل، به اجمال، از چستی طرح تحقیقاتی، ضرورت و نقش راهبردی آن در کارایی و اثربخشی پایان‌نامه‌ها بحث خواهد شد؛ اما چگونگی تکمیل کاربرگ طرح پژوهشی متناسب با رشته‌های الهیات و مطالعات دینی و مهارت طراحی آن، در فصل سوم خواهد آمد.

2. تدوین پایان‌نامه : آخرین مرحله فرایند پژوهش

تدوین پایان‌نامه با نگارش انشا چه تمایزی دارد؟ این سؤال طنز آمیز به یکی از مواضع آسیب‌پذیری تدوین پایان‌نامه و رساله اشاره دارد: خطای انشا‌پنداری پایان‌نامه! توجه به یک اصل پیش‌پا افتاده و در عین حال غالب مورد غفلت، می‌تواند در پیشگیری و درمان خطای انشا‌پنداری پایان‌نامه سودمند باشد: تدوین پایان‌نامه، همانند تدوین مقاله علمی پژوهشی، آغاز نیست؛ بلکه آخرین مرحله در فرایند پژوهش است؛ زیرا پایان‌نامه بنا به تعریف، گزارش نتیجه تحقیق

است. تحصیلات تکمیلی و سطوح سه و چهار حوزه از دو دوره آموزش و پژوهش تشکیل می شوند. در دوره پژوهش، دانشجو و طالب علم، پروژه تحقیقاتی را طراحی و اجرا و در پایان آن، نتایج و ره آوردهای پژوهش را در قالب پایان نامه و رساله عرضه می کند.

پژوهش، بنا به تعریف، «فرایند گردآوری و پردازش نظام مند اطلاعات است، متعلق به گستره خاصی از علوم و برخوردار از هویت جمعی که به نوآوری در علم می انجامد.» (نک: فرامرز قراملکی، روش شناسی مطالعات دینی، ص 30) مراد از نوآوری در پژوهش های دانشجویی در دوره های تحصیلات تکمیلی، در بحث از جهت گیری پایان نامه ها در فصل اول بیان شد. فرایند بودن پژوهش، بیانگر این واقعیت است که پژوهش، فعالیت مستمر مرکب از مراحل مختلف است؛ به گونه ای که موفقیت در هر مرحله ای در گرو کامیابی در مرحله پیشین است. تدوین پایان نامه، مرحله پایانی این فرایند است. بنابر این، کامیابی در تدوین پایان نامه در گرو موفقیت در مراحل قبلی است. مراحل پیشین چیست و چگونه می توان در آنها موفق شد؟

فرایند تحقیق، همانند پروژه ساختمانی است که از سه مرحله اساسی تگون می یابد: طراحی نقشه و طرح، تهیه مواد اولیه و ابزارهای مناسب و ساختن بنا. پروژه تحقیقاتی نیز دارای سه مرحله عمده است: طراحی نقشه و طرح پژوهشی، اجرای پروژه

(گردآوری اطلاعات و پردازش آنها) و تدوین گزارش تحقیق. این گزارش، می تواند در جامه های مختلف مانند پایان نامه، رساله، مقاله علمی پژوهشی یا کتاب ارائه شود. (نمودار یک)

طرح پژوهشی

اجرای پروژه تحقیقاتی

گزارش تحقیق (پایان نامه، مقاله و کتاب)

نمودار 1: مراحل سه گانه پروژه تحقیقاتی

3. طرح پژوهشی چیست؟

3*. طرح پژوهشی (1) چیست؟

تدوین پایان نامه از یک جهت، مانند آفرینش هنری یک فرش است. استاد فرش‌باف، هر چند که ماهر و چیره دست باشد و نخهای رنگارنگ زیبا و ابریشمی مناسب نیز در اختیار داشته باشد، بدون نقشه و طرح قادر به آفرینش هنری نیست. این نقشه از قبل طراحی شده به وی می گوید: چند گره از چه رنگ نخ را نزد چند گره از چه رنگی قرار بدهد. پژوهش نیز محتاج نقشه ای است که خط پژوهشی را ترسیم کند. تتبع کورکورانه و مطالعه به روش «بینیم چه پیش می آید» و مبتنی بر آزمون و خطا، غالباً عقیم است. مطالعه اثربخش، پژوهش نظام مندی است که پیشاپیش، برنامه، ساختار و استراتژی آن معلوم شود. طرح پژوهشی این سه عنصر مهم را تعیین می کند.

ص: 65

طرح پژوهشی، این امکان را به محقق می دهد که در مراحل تحقیق، به عنوان یک نقشه نظام دار از آن پیروی کند. ارزیابی تحقیق نیز بر اساس آن صورت می گیرد، استاد راهنما به عنوان یک مبنای کمک کردن از آن استفاده می کند و در مسیر و روند تحقیق و تجزیه و تحلیل، تعدیل می شود. بنابراین، از آنجا که تحقیق خوب باید به دقت طرح ریزی و نظام دار انجام گیرد، اصلاح گام به گام کافی نیست؛ بلکه باید به خوبی طراحی شود. (نک: شریفی، روش های تحقیق در علوم رفتاری، ص 29)

تعریف های مختلفی از طرح پژوهشی ارائه شده است؛ از جمله: طرح تحقیقاتی، مجموعه ای از فعالیت های علمی و فنی منظم جهت دست یابی به اهداف مشخص با زمان بندی معین است که محقق اجرا می کند و به منظور بیان تمام جنبه ها، اهداف، روش و ملزومات مورد نیاز پژوهش تنظیم می شود. به ساده ترین بیان، طرح پژوهشی، نقشه اولیه پژوهش است که چارچوب نظری آن را به دقت ترسیم می کند.

طرح پژوهشی از چه مؤلفه هایی سامان می یابد؟ گفتیم: پژوهش، فرایند حل مسئله است. محقق برای دست یابی به جواب مسائل پژوهش، نقشه تحقیقاتی را طراحی می کند که شامل سه عنصر اساسی است: برنامه، (1) ساختار (2) و استراتژی (3) پژوهش. (نمودار دو)

ص: 66

plan -1

structure -2

strategy -3

نمودار 2: عناصر سه گانه طرح پژوهشی

مراد از برنامه پژوهشی در این تعریف، الگوی کلی و فراگیر است که همه آنچه را محقق انجام خواهد داد، شامل می شود؛ از نوشتن فرضیه ها و دلالت های ضمنی آنها تا تحلیل نهایی داده ها، ساختار پژوهشی، الگویی است که عمل متغیرها را نشان می دهد. استراتژی پژوهش هم روش های گردآوری و تحلیل داده ها را فرا می گیرد، چگونگی دست یابی به هدف های تحقیق را بیان می کند و طریق حل و رفع معضلات، موانع و دشواری هایی را که در اجرای پژوهش احتمالاً به میان می آیند، روشن می سازد. (نک: هومن، شناخت روش علمی در علوم رفتاری، ص 273)

4. ضرورت طرح پژوهشی

فرایند بودن پژوهش به معنای این است که کامیابی در تدوین پایان نامه، در گرو موفقیت در مرحله نخست تحقیق است. بدون نقشه

دقیق، پژوهش اثربخش ممکن نیست. به دلیل اهمیت طرح پژوهشی، مرحله طراحی آن را مرحله جهت یابی تحقیق نیز می نامند. محقق در تمام مراحل تحقیق، ملزم به اجرای اصول و قوانینی است که در طرح پژوهشی آنها را ترسیم کرده است. (نادری پور، ص 201 و 202) برخوردار از طرح و نقشه درست ساخت، (1) موجب تسهیل و تصحیح فرایند پژوهش می شود.

کسانی که در تدوین پایان نامه به کامیابی و اثربخشی تحسین انگیز رسیده اند، در مقام طراحی نقشه پژوهش از خلاقیت، ابتکار و دقت برخوردار بوده اند. تأثیر طرح تحقیقاتی در کارایی و اثربخشی پایان نامه ابعاد مختلفی دارد. تأمل در این ابعاد ضرورت تکمیل دقیق کاربرگ های طرح تحقیقاتی را بیشتر نشان می دهد. به همین دلیل، حتی اگر برای مؤسسه ای پژوهش نمی کنید، بلکه در تحقیق به صورت خویش فرما عمل می کنید، یعنی کارفرمایی الزام از شما طرح تحقیقاتی نمی طلبد، توصیه می کنیم ابتدا طرح پژوهشی خود را به دقت ترسیم کنید.

هر گونه ابهام یا اهمال در طراحی و تکمیل کاربرگ طرح تحقیقاتی سبب کاهش یا زوال اثربخشی و کارایی پژوهش می شود. هر چه در این مقام درنگ کنید و برای طراحی نقشه دقیق و

ص: 68

درست ساخت، زمان صرف کنید به همان اندازه در زمان پژوهش صرفه جویی کرده اید. یکی از دانشمندان مدیریت می گوید: «اگر مرا مأمور قطع درخت تنومندی کنند و برای این کار هشت ساعت فرصت دهند، شش ساعت آن را صرف تیز کردن تبر می کنم!» این سخن اهمیت درنگ و تأمل در طراحی نقشه پژوهش را آشکار می سازد. پژوهشگران برجسته حتی در پژوهش های شخصی خود، ترسیم نقشه پژوهش را مهم ترین گام می دانند.

5. نقش راهبردی طرح پژوهشی در پایان نامه

اشاره

طرح پژوهشی نقش راهبردی در کارایی و اثربخشی (1) پایان نامه ها دارد ایجاد امکان نقد و بازسازی تصور محقق از پژوهش، ملاکی برای ممیزی اثربخشی و کارایی پایان نامه، عامل انسجام درونی پایان نامه، امکان پیشگیری و درمان خطای مسئله پنداری مبانی و عامل مدیریت زمان مهم ترین ابعاد نقش راهبردی طرح پژوهشی است که به اجمال هر یک از آنها را توضیح می دهیم.

ص: 69

1- دو مفهوم کارایی (efficacy) و اثربخشی (effectiveness) از مؤلفه های مفهوم بهره وری (productivity) هستند. در روش شناسی مطالعات دینی (ص 92 - 95) در باره کارایی و اثربخشی پروژه تحقیقاتی بحث کرده ایم.

موفقیت نه به اتفاق که به اختیار حاصل می آید. (1) انتخاب روش ها و ابزارهای کارآمد، کامیابی را به شما هدیه می کند؛ اما انتخاب روش مناسب در گرو چیست؟ تصور دقیق و کامل از فعالیت. هر کسی با تصویری از یک فعالیت به آن می پردازد. نخستین توصیه استادان به دانشجویان در آستانه اخذ پایان نامه این است که قبل از آنکه به فعالیتی پردازید، ببینید آن فعالیت چیست. پیش از شیرجه زدن، نگاه کن که به کجا شیرجه می زنی؟ (2) برحسب روایت شریفی که مرحوم کلینی آن را نقل می کند: کسی که بدون بصیرت کافی به امری، به آن می پردازد مانند کسی است که در بیراهه راهپیمایی می کند؛ سرعتش جز دوری از مقصد نمی آورد. (3)

محققان، با طرح پژوهشی تصور ذهنی خود از پژوهش را مکتوب می کنند تا مجال نقد و بازسازی آن را بیابند. مکتوب کردن تصور خود از پژوهش، اگر در چارچوب دقیقی صورت گیرد، سبب رؤیت رخنه ها و موانع و رفع آنها می شود. مرور ذهنی، به دلیل سرعت فراوان، امکان چنین تأمل و رؤیتی را به دست نمی دهد. بنابر این، طرح

ص: 70

1- success is not a chance it's a choice

2- Look before you leap

3- «العامل علی غیر بصیرة کالسائر علی غیر طریق لا یزید سرعتة إلا بعدة» (کلینی، کافی، ج 1، ص 54)

پژوهشی نقش مهمی در بازسازی، تکمیل و اصلاح تصور محقق از اهداف پژوهش، ابزارها و روش های آن دارد.

2-5. ممیزی اثربخشی و کارایی پایان نامه

گروه های آموزشی، بر اساس طرح پژوهشی، به ارزیابی آن از حیث اثربخشی و کارایی و تناسب توانایی دانشجویان با آن می پردازند. مؤسسه ها نیز در مقام تصویب یک پروژه تحقیقاتی و تخصیص اعتبار لازم، باید طرح پژوهشی را ارزیابی کنند. برای تصویب طرح پژوهشی و تأمین اعتبار آن، لازم است که پژوهشگر قصد پژوهشی خود را در پیشنهاد طرح تحقیق به اطلاع افراد ذی ربط و کسانی که اعتبار مالی طرح را تأمین می کنند، برساند.

در پیشنهاد طرح تحقیق، هدف های تحقیق، فرضیه های پژوهش، ویژگی های روش اجرای تحقیق، زمان و هزینه های لازم برای اجرای طرح تحقیق، باید به نحوی روشن و قانع کننده بیان شود. به عبارت دیگر، «در پیشنهاد طرح تحقیق، پژوهشگر ضرورت اجرای طرح تحقیق و توانایی علمی و عملی خود را در رابطه با اجرای طرح در معرض قضاوت و ارزیابی افراد ذی ربط قرار می دهد و بدین وسیله نسبت به تصویب طرح و تأمین اعتبار هزینه های درخواستی اقدام می کند. از این رو، در تدوین پیشنهاد طرح تحقیق باید نهایت کوشش

را به عمل آورد تا داوران طرح به سهولت به هدف پژوهش و ضرورت اجرای آن با توجه به طرح پیشنهادی پی ببرند.» (نک: سرمد، روش های تحقیق در علوم رفتاری، ص 317)

علاوه بر این، محقق در مراحل مختلف تحقیق می تواند در ترازوی طرح پژوهشی، کارایی و اثربخشی تحقیق خود را به طور مستمر ارزیابی کند و میزان دست یابی به اهداف پژوهش را بسنجد و بر اساس این سنجش رخنه ها را رفع و موانع را دفع کند.

5-3. عامل انسجام درونی پایان نامه

طراحی دقیق طرح پژوهشی می تواند بسیاری از آفت ها و عوارض زیانبار را پیشگیری و درمان کند. یکی از آسیب های رایج در تدوین پایان نامه ها در رشته های الهیات و معارف اسلامی، پراکنده کاری و عدم انسجام است. تبعات موضوع محورانه سبب می شود موضوعی به میان آید و هر بحثی با اندک ارتباطی که برای دانشجو خودنمایی می کند، مجال ورود به پایان نامه را بیابد. مباحث استطرادی و حاشیه های فراوان، سبب ناهمگونی مباحث، عدم انطباق عنوان بر مباحث و از هم گسیختگی پایان نامه می شود. در بسیاری پایان نامه ها وقتی منطق طرح یک بحث (حتی در حد یک بند) را جو یا می شویم، دانشجو با تأمل در می یابد که این مبحث مهمان ناخوانده است و حضور آن در

ص: 72

جمع سایر مباحث آسیب زا است. وقتی به جست و جواز عوامل ورود چنین مباحثی می پردازیم، فقدان طرح پژوهشی در آغاز تحقیق را عمده ترین عامل می یابیم.

نقشه پیشین، مسئله محور طراحی می شود. چنین طرحی سبب می شود که در مقام گردآوری اطلاعات، فیش برداری و نگارش پایان نامه هر مبحثی را به میان نیاوریم و به طرح مباحث مربوط بسنده کنیم. ملاک ارتباط مباحث، مسئله و فرضیه تحقیق است و در طرح پژوهشی، مسئله و فرضیه به دقت تدوین می شوند و بر اساس آنها دانشجو می تواند آزمون های ارتباط مباحث با رساله را انجام دهد؛ یعنی در مواجهه با مطالب پیرسد: آیا این مطالب در روشن شدن مسئله تحقیق و تشخیص آن مفید است؟ آیا این مطالب در تأیید یا تضعیف ورد و اثبات فرضیه تحقیق سودمند است؟ آیا این مطالب در تأیید یا تضعیف فرضیه های رقیب سود دارد؟ بنابراین، در صورت مثبت بودن نتیجه این آزمون ها، به گردآوری آن مطالب مبادرت کند و به این طریق، پایان نامه از پراکندگی و گسیختگی مصون می ماند.

4-5. پیشگیری خطای مسئله پنداری مبانی

بسیاری از پایان نامه ها در علوم دینی ورشته های الهیات، از خطای روشی زیانباری رنجورند. تفصیل سخن در مبادی تصویری و تصدیقی

و تمهید مبانی و مقدمات دور و نزدیک سبب می شود حجم اصلی پایان نامه به مباحث مقدماتی صرف شود و بخش بزرگی از زمان و فرصت پژوهش به آن اختصاص یابد. در نتیجه، مجال برای ورود ژرف به مسئله تحقیق به دست نیاید. این عارضه، ناشی از خطای مسئله پنداری مبانی است. پیش از این، در باره این خطا و آثار زیانبارش سخن گفته ام. (نک: فرامرز قراملکی، اصول و فنون پژوهش، ص 99) فرض کنید ده نفر از طلاب سطح سه علاقه مند باشند مسائل خمس را موضوع پایان نامه خود قرار دهند. اگر چه هر یک از آنها، تنها به یکی از مسائل خمس (مانند تعلق خمس بر کنز) می پردازند؛ اما جملگی آغاز پایان نامه را مصروف بحث مفصل در باب خمس، تعریف آن، ضرورت و ادله مربوط و اختلاف اهل سنت با شیعه در اصل خمس می کنند. آیا این تکرار مکررات مانع اثربخشی و کارایی پایان نامه ها نمی شود؟

فرض کنید بیست دانشجو، بیست مسئله کلامی، اصولی یا فقهی را از دیدگاه علامه حلی به تحقیق می پردازند. و ده نفر دیگر ده اثر دست نویس علامه حلی را تصحیح می کنند. اگر هر یک لازم بدانند در باره علامه حلی، استادان، شاگردان، وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی روزگار وی، مکتب فکری و آثارش به تفصیل سخن گوید، چنین مباحثی سی بار تکرار در پی خواهد داشت و مع الأسف چنین

شده است. اشکال کار این است که دانشجو تشخیص نداده است که مقدمات دور و نزدیک و مبادی تصویری و تصدیقی، مبانی و پیش فرض های تحقیق است؛ نه از مسائل آن.

طرح پژوهشی اگر به دقت و صحت طراحی شود، محقق را از الغزیدن به چنین خطایی باز می دارد؛ چراکه در طرح، مسئله تحقیق به خوبی تقریر می شود، پژوهش به نحو مسئله محور طراحی خواهد شد و مبادی تصویری و تصدیقی جایگاه خود را در بخش پیش فرض ها با استاندارد معین پیدا می کنند.

55. عامل مدیریت زمان

برخی دانشجویان و طلاب از مهارت لازم جهت تنظیم زمان و مدیریت آن برخوردار نیستند. به همین دلیل، ناگهان با اضافه سنوات و انقضای فرصت روبه رو می شوند. متأسفانه بر اساس مقررات، سنوات تخصیص یافته برای پایان نامه و رساله های دکترا فرصت مناسبی برای مطالعه نظام مند نیست و غالباً به فرصت بیشتری نیاز است. طرح پژوهشی می تواند تحقیق را متناسب با فرصت محقق طراحی کند و از طریق بودجه بندی دقیق زمان، بهره وری آن را افزایش دهد. طرح پژوهشی درست ساخت، سبب می شود از کمترین زمان، بیشترین بازدهی حاصل آید. در پژوهش، بهره وری در زمان با تمرکز

ص: 75

ذهنی محقق نسبت دارد.

بنابراین، تدوین طرح پیشنهادی تحقیق گام مهمی در باروری فرایند تحقیق است که به عنوان یک نقشه نظام دار به محقق امکان می دهد تا در مراحل پژوهش از آن پیروی کند. این طرح، مانند نقشه اولیه ای است که مهندسان طراح پیش از اجرای پروژه ساختمان طراحی می کنند. بر این اساس، طرح پژوهشی تنها در صورتی با ارزش است که به خوبی طراحی شده باشد. (شریفی، ص 29) در فصل آتی، شیوه طراحی دقیق و درست ساخت طرح پژوهشی را بحث خواهیم کرد.

حاصل سخن: طراحی نقشه پژوهش در پایان نامه و رساله، نقش های زیر را در اثربخشی و موفقیت آن ایفا می کند:

1. خودارزیابی محقق از تصور خویش از پایان نامه و امکان بازسازی و تکمیل آن؛

2. شاخصی برای ارزیابی مستمر اثربخشی پایان نامه در مراحل مختلف پژوهش؛

3. تأمین انسجام درونی پایان نامه؛

4. وفاداری بخش های پایان نامه به مسئله تحقیق و پیشگیری از مسئله پنداری مبانی؛

5. بودجه بندی زمان و مدیریت آن.

ص: 76

6. استانداردهای طرح تحقیقاتی

طرح تحقیقاتی در جامه کاربرد تدوین می شود. دانشگاه ها و مراکز پژوهشی و آموزشی کاربرد های خاصی را برای تدوین طرح تحقیقاتی طراحی کرده اند. مروری بر آنها، گوناگونی سلیقه ها و دوری از استانداردهای جهانی را نشان می دهد. مهم تر از همه، الگو گرفتن از کاربرد های مربوط به رشته های فنی، علوم پایه و علوم تجربی و رفتاری در حوزه مطالعات دینی و علوم انسانی ابهام کار را تشدید کرده و محقق حوزه الهیات و مطالعات دینی را از مواجهه جدی با طرح تحقیقاتی دور ساخته است.

از طرفی، انطباق طرح ها و گزارش های علمی بر الگوی کم و بیش یکسان و مورد تأیید محافل علمی ضروری است. هر گونه طرح یا گزارش پژوهشی، اعم از رساله، پایان نامه، کتاب و مقاله باید از الگوی واحد و معینی پیروی کند. از طرف دیگر، طرح تحقیقاتی باید نسبت به گستره معرفتی که تحقیق به آن متعلق است، انطباق پذیری داشته باشد و این امر، مستلزم تنوع طرح های تحقیقی می شود؛ یعنی مطالعات متعلق به عرصه دین پژوهی با تحقیقات فنی و مهندسی از حیث نوع طرح تحقیقاتی و عناصر آن بسیار متفاوت اند. این تنوع حتی در درون گستره ای خاص مثل دین پژوهی می تواند تداوم یابد. به عنوان مثال، مطالعات تجربی دین با تحقیقات متعلق به فلسفه دین از

حیث طرح تحقیقاتی می تواند گوناگون شود یا تحقیق معطوف به احیای دست نویس های تاریخی (تصحیح) به عنوان میراث مکتوب، با مطالعات مربوط به حل مسائل نوین، می تواند متفاوت باشد.

به همین دلیل، باید از طرفی چنین تنوعی را در طراحی طرح تحقیقاتی به رسمیت شناخت و از طرف دیگر، باید به شاخص و استاندارد دست یافت که از فرم های سلیقه ای مختلف و فاقد دقت، به طرحی دقیق و کامل دست یافت. از این رو، بهتر است نظر را به حداقل عناصر لازم در طرح تحقیقاتی معطوف و چنین عناصری را استانداردسازی کنیم. تعریف و استاندارد هر یک از این عناصر را به تفصیل بحث خواهیم کرد.

پیشنهاد زیر بر این اساس ارائه می شود. در این پیشنهاد از عناصر اجرایی صرف، مانند مشخصات شخص دانشجو (و مجری طرح)، استادان راهنما و مشاور، اعتبارات مالی و امثال آنها صرف نظر و فقط به عناصر علمی طرح پژوهشی بسنده شده است. (جدول چهارم). عناصر این پیشنهاد شامل ارکان اصلی طرح پژوهش است. تکمیل طرح و ارزیابی اخلاقی آن بحث مستقل دیگری می طلبد. در فصل سوم تعریف هر یک از این عناصر و شیوه تکمیل طرح پژوهشی بیان خواهد شد.

دو عنصر مهم منابع تحقیق و نوآوری را، که در برخی کاربرگ ها پرسیده می شود، در این پیشنهاد بیان نکردیم؛ زیرا اگر پیشینه تحقیق بر

اساس تعريف آن در فصل آينده به دقت توضيح داده شود، هم آشنائي محقق با منابع اصلي پژوهش و هم نوآوري احتمالي تحقيق آشكار خواهد شد. بنابر اين، سبب حذف اين دو عنصر، ساده سازي کاربرد طرح تحقيقاتي است. همچنين، در اين کاربرد عنصر نوع تحقيق بنيادي، ترويجي، کاربردي و...) را هم نياورديم؛ چرا که بيان دقيق روش تحقيق، نشانگر تصور محقق از گونه تحقيق نيز هست.

جدول 4: عناصر علمي طرح پژوهشي

1. عنوان فارسي:

انگليسي

2. کلیدواژه

3. تعريف موضوع

4. بيان مسئله اصلي و پرسش هاي فرعي

5. فرضيه

6. پيشينه تحقيق

7. روش (رويکرد، روش، ابزار و فنون)

8. ضرورت و هدف

9. بودجه بندي زمان

ص: 79

فرض کنید در آستانه انتخاب رساله هستید. موضوعی را انتخاب و بر اساس آن، جدول شماره چهار را تکمیل کنید. پس از مطالعه فصل سوم، تمام آنچه را که در جدول شماره چهار تکمیل کرده اید، بر اساس تطبیق با فصل سوم نقد و بررسی کنید.

ص: 80

1. طرح مسئله

در فصل دوم با مفهوم طرح پژوهشی، ضرورت و نقش راهبردی آن در اثربخشی و کارایی پایان نامه ها آشنا شدیم. بر این نکته نیز اشارت رفت که یک طرح تحقیقاتی تنها در صورتی مؤثر است که به صورت درست ساخت و دقیق طراحی شده باشد و این مشکل ترین گام در پژوهش است. همچنین در فصل پیشین از فقدان استاندارد واحد و مقبول سخن گفتیم و پیشنهادی را برای استانداردسازی طرح پژوهشی در رشته های الهیات و معارف اسلامی و علوم مرتبط عرضه کردیم؛ اما در این فصل، به بحث از چگونگی تکمیل کاربرگ طرح پژوهشی بر اساس آن استاندارد می پردازیم.

کسانی که بر اهمیت و نقش طرح تحقیقاتی وقوف دارند، در مقام

تکمیل کاربرد آن با ابهام رویه رو می شوند. این ابهام، غالباً به عناصر طرح پژوهشی مربوط است. مراد از عناصر در اینجا واحدهایی است که در کاربرد مورد سؤال قرار می گیرد و از محقق خواسته می شود انگاره خود را در باره آنها مکتوب کند. به عنوان مثال، بسیاری از دانشجویان، مراد از مسئله تحقیق را در نمی یابند و بر تمایز مسئله (1) با پرسش (2) و نیز مشکله (3) آگاهی ندارند. همچنین آنان از خود می پرسند:

فرضیه چیست و شاخص آن کدام است؟ فرضیه با چه ساختاری باید ارائه شود؟ تنوع و ترتیب فرضیه، تابع چه متغیری است؟ فرضیه با پیش فرض ها چه تفاوتی دارد؟ مراد از فرضیه صفر در پژوهش چیست؟ درباره پیشینه تحقیق چه اموری را باید نوشت؟ تمایز روی آورد با روش در چیست؟ روش ها و ابزارهای تحقیق را تا چه میزانی باید توضیح داد؟

توجه به نقش راهبردی طرح تحقیقاتی و اهمیت آن در بهره وری یک تحقیق و تأثیر آن در باروری یک پایان نامه روشن می کند که هرگونه ابهام در موارد یاد شده و اهمال برخاسته از آن، مانع بازدارنده ای در دست یابی دانشجویان به موفقیت در تهیه پایان نامه و

ص: 82

problem -1

question -2

difficulty -3

محققان در گزارش تحقیقات است. عدم وقوف بر اهمیت تکمیل دقیق کاربرد طرح پژوهشی، عافیت طلبی، سهل انگاری و شتابزدگی موجب اهمال در این امر مهم می شود. در ادامه اهمیت و چستی هر یک از عناصر کاربرد طرح تحقیقاتی را به اختصار مورد بحث قرار میدهم.

2. عنوان

اشاره

عنوان (1) در طرح تحقیقاتی نقش اسم را ایفا می کند. وقتی خداوند نوزادی به شما عطا می کند، تا حد ممکن و با اهمیت و جدیت تمام برای انتخاب اسم او مذاقه می کنید و به بررسی و انتخاب بهترین اسم می پردازید. در انتخاب عنوان پایان نامه نیز که حاصل تلاش علمی شما به شمار می آید، چنین مذاقه های لازم است. عنوان مصوب طرح تحقیقاتی بر اساس مقررات باید دقیقا عنوان پایان نامه باشد؛ مگر آنکه از طریق مراجع تصویب کننده، تغییر مجددا تصویب شود. به علاوه، بسیاری از داورها ابتدا به عنوان طرح توجه می کنند؛ زیرا عنوان پروژه تحقیقاتی، از هدف و مسائل آن حکایت دارد. پختگی و شایستگی عنوان، از خبرگی و توان علمی شما حکایت می کند.

عنوان را به دو زبان فارسی و انگلیسی می نویسند. هدف از نوشتن عنوان انگلیسی امکان اطلاع رسانی به محافل علمی و جست و جوی

ص: 83

الکترونیکی است. عنوان نویسی، استاندارد خاصی ندارد، ولی برای انتخاب عنوانی خوب، باید به این شاخص ها توجه کرد: مشیر به مسئله، رسا و صریح، درست ساخت، در حد امکان کوتاه، بدیع، با جهت گیری پژوهشی. (نمودار سه)

مشیر به مسئله

رسا و صریح

با جهت گیری پژوهشی

درست ساخت

عنوان پایان نامه

بدیع

کوتاه

فروتنی در ادعا

تعیین دامنه تحقیق

نمودار 3: ویژگی های عنوان پایان نامه

2-1. مشیر به مسئله

مهم ترین نکته در عنوان نویسی، دلالت صریح عنوان بر مسئله تحقیق است. عنوان پایان نامه نشان می دهد که آیا با تبعی موضوع محورانه رویه رو هستیم یا با پژوهشی مسئله محور؟ همه ما تا کنون با مسائل و مشکلات مختلفی رویه رو شده ایم؛ اما ممکن است آن را به صورت

ص: 84

علمی و روشمند بررسی نکرده ایم. احساس وجود مشکل یا مسئله، آغازی برای انجام تحقیق است. تصور کنید صبح زود قصد دارید به محل کار خود عازم شوید. خودرو شما روشن نمی شود. (احساس وجود مشکل حال شما تلاش خواهید کرد که علت یا علت ها را دریابید. بنابراین، به جست و جو می پردازید تا مشکل اصلی مثلاً قطع سیم برق را پیدا کنید و با اتصال مجدد آن به رفع مشکل پردازید. از آنجا که آغاز یک تحقیق با احساس وجود مشکل همراه است، در این مرحله آن احساس باید به صورت یک پرسش درآید. پرسش، مفهومی از امور روزمره تا مسائل پیچیده علمی را در بر می گیرد. مهم آن است که بتوان پرسش را به شیوه ای علمی و صحیح بیان کرد و بر این امر وقوف داشت که این پرسش تا کنون مورد توجه دانشمندان قرار گرفته است یا نه! آیا آن مسئله نوینی است یا اگر هم نو نیست، آیا محتاج طرح مجدد آن در شرایط جدید هستیم.

امروزه با این باور جان دیویی هم داستان هستیم که اولین مرحله تحقیق احساس وجود مشکل است. به این معنا که پژوهشگر در کار خویش با مانع یا مشکلی روبه رو شده است که در حل آن ابهام یا تردید دارد و نمی تواند در مقابل آن ساکت بماند. پس، نقطه آغازین در انجام هرگونه پژوهش و تحقیق بسیار مهم است.

بر این اساس، باید عنوان را به گونه ای نوشت که به مسئله تحقیق

اشاره کند؛ مثلاً عنوان «نهاد دین در عصر صفوی» نشان می‌دهد که با تبعی موضوع محورانه معطوف به هدف اطلاع‌رسانی یا آموزشی روبه‌رو هستیم؛ اما تعبیر «رابطه نهاد دین و نهاد دولت در عصر صفوی» اشاره‌ی ضمنی به مسئله‌ای دارد که محقق در مقام حل آن است. به تعبیر دقیق‌تر، این دلالت ضمنی می‌تواند به دلالت صریح تبدیل شود. همچنین، می‌توان دو عنوان «عصمت» و «امکان عصمت» را مقایسه کرد.

بنابر این، در این مقام باید از عناوین عام که مشیر به موضوع کلی هستند، مانند عصمت، نبوت در دین‌های یهود و مسیحیت، پدیدارشناسی دین، ایمان، فلسفه برای کودکان، حقوق زن و امثال آنها اجتناب کرد؛ مثلاً به جای عنوان حقوق زن باید به مسئله‌ای در حقوق زن مانند «سن مسئولیت کیفری زنان» پرداخت. عنوان باید به نحو صریح (نه التزامی و نه تضمینی) به مسئله تحقیق یا حداقل هدف پژوهش دلالت کند؛ به عنوان مثال، عنوان پایان‌نامه‌ای که به تصحیح یک اثر دست‌نویس می‌پردازد، باید به هدف تحقیق دقیقاً اشاره کند.

در یک کارگاه آموزشی برای دانشجویان دکتری اخلاق پزشکی، با پیشنهاد زیر برای پژوهش روبه‌رو شدم:

تصادفات جاده‌ای و ملاحظات اخلاقی». پس از مذاکره با دانشجو، این عنوان به ترتیب زیر تغییر یافت:

● نقش اخلاق در پیشگیری و کاهش تصادفات جاده ای؛

● نقش اخلاق حرفه ای در پیشگیری از تصادفات جاده ای؛

● نقش اخلاق سازمانی در پیشگیری از تصادفات جاده ای؛

● سهم مسئولیت پذیری سازمان های پلیس / شرکت های ساخت قیر و آسفالت راهداری و ... در نظام تروما در پیشگیری تصادفات جاده ای.

پس از این مذاکره، دانشجو به این نکته توجه کرد که عنوان پیشنهادی وی شامل ده ها رساله است.

2-2. رسا و صریح

عنوان باید رسا و روشن باشد. هرگونه ابهام لفظی یا معنایی می تواند وضوح و روشنی عنوان را مخدوش سازد. مراد از ابهام لفظی، انتخاب واژه یا ترکیبی از واژگان نامأنوس یا بی معنا است. ابهام مفهومی به میان آوردن مفاهیم قابل هرگونه تفسیر سلیقه ای است؛ به عنوان مثال، واژه «دقیق» به لحاظ لفظ روشن است؛ اما به لحاظ مفهوم، مبهم است. بنابراین، به کار بردن مفهوم دقیق در عنوان رساله، دقیق نیست.

ملاک ابهام و روشنی در طرح تحقیقاتی، گستره معرفتی است که پژوهش متعلق به آن است. بنابراین، اگر عنوانی برای فرد غیر متخصص در رشته ای که دانشجوی آن رشته به تدوین پایان نامه می پردازد، نامأنوس و مبهم باشد، نمی توان گفت چنین عنوانی به طور

ص: 87

کلی ناشایست است. در هر حال به کار بردن الفاظ مشترک، دلالت التزامی، اهمال و امثال آنها سبب ابهام در عنوان می شود؛ مثلاً عنوان برخی از احکام دفاعی اسلام» شایسته پایان نامه نیست؛ زیرا به تعبیر شیخ اشراق، سور جزئیه سبب اهمال می شود؛ در حالی که عنوان باید معین باشد.

به همین دلیل، در انتخاب عنوان نباید از تعابیر ابهام دار، خیال برانگیز، لغز گونه و مبهم استفاده کرد. برخی کسانی که از ذوق هنری برخوردارند، رساله را که جهت گیری پژوهشی دارد، از نوشتار ادبی یا خطابی متمایز نمی کنند. در گفتار خطابی یا آفرینش های ادبی، ابهام، خیال انگیزی و معماگونه بودن، زیبایی می آفریند؛ اما در پایان نامه سبب ابهام و عدم تفاهم بین پیشنهاد دهنده طرح تحقیقاتی و داوران می شود. بنابر این، عنوان پایان نامه باید به اندازه ای صریح و دقیق باشد که ارزیابان بتوانند به هدف، مسئله و دامنه تحقیق پی ببرند.

2-3. درست ساخت

عنوان باید به لحاظ نگارش درست ساخت، دقیق و با استحکام نگارشی باشد. واژه ها و عبارت ها باید بر قواعد نگارش فارسی منطبق باشد؛ به عنوان مثال، تعبیر «قضاوت های انسان از دیدگاه قرآن کریم» برای عنوان یک پایان نامه نادرست است؛ زیرا واژه قضاوت در این تعبیر درست نیست. برخی طلاب به این نکته کمتر توجه می کنند. در

نگارش فارسی صفت و موصوف از حیث تأنیث، بر خلاف عربی، از یکدیگر تبعیت نمی کنند یا تعبیرهایی که در ساختار نحو عربی اند، در فارسی به کار نمی روند. همچنین از به کار بردن تعبیرهای عامیانه و فرومایه در عنوان پایان نامه باید خودداری کرد.

توصیه می شود عناوین پیشنهادی خود را بر اساس دستور روایی سنجی بازسازی کنید. مراد از این دستور آن است که عنوان را به عده ای عرضه و برداشت آنها را به صورت مکتوب اخذ کنید. مقایسه برداشتها میزان روایی عنوان را از حیث دقت و رسایی نشان می دهد. اگر برداشتها گوناگون و متخالف باشند، عنوان درست ساخت و رسا نیست.

2-4. کوتاه

عنوان باید در حد امکان کوتاه و دقیق باشد؛ مثلاً در نوشتن عنوان به صورت «پژوهشی در مورد مقایسه میزان اثربخشی روش تجسم ذهنی با روش تکرار، برای حفظ کردن مطالب کلامی در مورد دانش آموزان دوره راهنمایی تحصیلی»، اصل دقت، اختصار و حتی درست بودن عبارت، رعایت نشده است و بیشتر کلمات و مطالب مطرح شده در عنوان زاید است. آنچه در نوشتن عنوان تحقیق اهمیت دارد، متغیرهای عمده تحقیق است که معمولاً از ده تا دوازده کلمه تجاوز نمی کند و در عین فشردگی و مختصر بودن، اهداف تحقیق را به روشنی نشان می دهد. (شریفی، ص 371)

ص: 89

اختصار و ایجاز، امتیاز یک عنوان محسوب می شوند و در شرایط مساوی عنوان باید کوتاه نوشت باشد. مراد از شرایط مساوی این است که اگر با تعبیر کوتاه تر بتوان شرایطی چون مشیر به مسئله بودن، رسا و صریح بودن و درست ساختی را نیز حفظ کرد، بهتر از عبارت طولانی است. رعایت اصل اختصار در عنوان، به شرط آن است که موجب ابهام نشود. بنابراین، نباید درستی و دقت را فدای اختصار و ایجاز کرد.

به طور کلی، در پژوهش باید راه اقتصاد و صرفه جویی در زمان را مهم ترین راهبرد خود قرار داد و در هر مقامی، از کوتاه ترین تعابیر استفاده کرد. آوردن واژه هایی که به جز تکرار در معنا و استدراک فایده ای ندارند، از مصادیق تطویل بدون ضرورت اند که باید از آن اجتناب کرد؛ تعابیری مثل: «پژوهشی در...»، «بررسی پیرامون...»، «مطالعه...»، «تحقیق درباره...» و «جست و جواز...»

2-5. بدیع

عنوان باید بدیع و مبتکرانه باشد. (ساروخانی، روش های تحقیق در علوم اجتماعی، ص 144) نو بودن، از مزیت های عنوان پایان نامه است و به همین دلیل، باید از هر گونه عنوان تکراری پرهیز کرد. فرض کنید شخصی بر آن است که در باره مراحل سلوک نزد عطار نیشابوری به تحقیق پردازد. آیا مجاز است عنوان پایان نامه خود را «نردبان آسمان»

ص: 90

نهد؟ این عنوان علاوه بر خطابی و شعرگونه بودن، استفاده از تعبیری است که قبلا به وسیله محقق نامدار انتخاب شده و به دلیل سرقت تحقیق وی و انعکاس آن در رسانه ها، بسیار معروف شده است.

2-6. با جهت گیری پژوهشی

عنوان در رساله های دکترا و سطح چهار باید جهت گیری پژوهشی طرح تحقیقاتی و رساله را نمایان سازد. بنابراین، از عناوین موهم اطلاع رسانی با موهم جهت گیری آموزشی و ترویجی باید خودداری کرد. در پژوهش دکترا باید از بدیهیات دور ماند و پاسخی اصیل برای مسائل اساسی فراهم آورد. (همان) تحقیقی که در آن سؤال ها یا مسئله اساسی، امور یا امری بدیهی باشد، مقبول نیست. همچنین، از اضافه کردن عباراتی چون: نگاهی به...، درامدی بر...، آشنایی با نظری نو به...، گذری بر...، سیری در... و امثال آنها باید اجتناب کرد؛ زیرا چنین عنوان هایی موهم جهت گیری غیر پژوهشی اند.

2-7. فروتنی در ادعا

عنوان تحقیق نباید مطالبی را ادعا کند که بیش از آن چیزی است که در عمل از تحقیق به دست می آید و دقیقا باید آنچه محقق به دنبال تعیین آن است، بیان کند.

ص: 91

مسئله پایان نامه در محدوده خاص زمانی، مکانی یا مکتبی بررسی می شود؛ مثلاً تطور تاریخی قضیه طبیعی را در محدوده زمانی معین بررسی می کنید یا تعلق خمس بر کنز را نزد فقیهان خاص مطالعه می کنید. عنوان تحقیق باید بر این دامنه تحقیق دلالت کند. بیان نکردن دامنه تحقیق در عنوان سبب می شود، عنوان نسبت به مطالب رساله فراگیرتر باشد.

تمرین

عناوین (1) زیر را از حیث شایستگی برای طرح تحقیقاتی ارزیابی کنید:

1. سیری کوتاه در ساحت دین پژوهی.
2. رابطه اثربخشی جمعی معلمان، ویژگی های معلم، عملکرد قبلی ریاضیات، وضعیت اجتماعی، اقتصادی، جنسیت و قومیت دانش آموزان با عملکرد بعدی ریاضیات آنان در پایه چهارم مقطع ابتدایی اهواز. (2)

ص: 92

-
- 1- این عناوین، مثال های فرضی نیستند؛ بلکه نمونه های واقعی از عناوین به کار رفته محققان و دانشجویان است.
 - 2- مهرابی زاده هنرمند، مهناز و همکاران، «رابطه اثربخشی جمعی معلمان و...»، مجله علوم تربیتی و روان شناسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، 1383، سال 11، شماره 3 و 4، ص 59.

3. رابطه نبوت با استعداد ذاتی نفس. (1)

4. بررسی نظریه اصالت نفع و مضامین آن در آموزش و پرورش اخلاقی (2)

5. بررسی و تحلیل آموزش در ایران و جهان.

6. آموزش ارزش ها.

3. کلیدواژه

* 3. کلیدواژه (3)

دانشجویان رشته های الهیات و طلاب حوزه های علمیه در بیان کلیدواژه ابهام فراوان دارند. منشأ این ابهام، بی توجهی به هدف بیان کلیدواژه است.

کلید واژه در طرح های تحقیقاتی و مقاله های علمی فاقد فهرست مطالب، نقش نمایه و فهرست را ایفا می کند و جست و جوی رایانه ای را آسان می سازد. اهم مباحث پایان نامه باید به شکل کلید واژه در طرح تحقیقاتی نشان داده شود. از این رو، کلیدواژه را نباید با ترمینولوژی، یعنی توضیح مفاهیم کلیدی، در آمیخت. دانشجویان غالباً به دلیل عدم

ص: 93

1- سالاری، یاسر، 84 پایان نامه کارشناسی ارشد.

2- ولوی، پروانه و همکاران، «بررسی نظریه اصالت...»، مجله علوم تربیتی و روان شناسی دانشگاه شهید چمران اهواز، 1383، سال

11، شماره 3 و 4.

key word-3

اطلاع و آشنایی از فلسفه وجودی کلیدواژه ها، در بیان آنها به اهمال و سهل انگاری می گروند. وجه تسمیه کلید واژه، نقش کلید بودن آن برای جست و جوی رایانه ای و کاربرد فهرستی است؛ یعنی کلید جست و جو از جنس واژه.

کلید واژه، نمای کلی کار در ذهن محقق را نشان می دهد و با نگاهی به کلیدواژه ها، نمای کلی کار برای خواننده نیز مشخص می شود. ناتوانی محقق در انتخاب کلیدواژه ها، حکایت از نارسا بودن تصور وی از تحقیق خویش است. این کلمات، در واقع راهنمای نکات مهم موجود در طرح است. بنابراین، باید در حد امکان کلماتی انتخاب شوند که ماهیت و محتوای طرح را به وضوح روشن کنند.

در باره استاندارد کمی کلید واژه، اختلاف نظر وجود دارد. برخی مؤسسات حداقل ده کلید واژه را لازم می دانند و استاندارد غالب شش (+ یک) کلمه است.

4. تعریف موضوع و بیان مسائل تحقیق

اشاره

* 4. تعریف موضوع و بیان مسائل تحقیق (1)

در این بخش از طرح تحقیقاتی باید تصور خود را از موضوع به طور روشن و متمایز بیان کرد. نباید به سادگی الفاظ فریفته شد یا آن را دلیل استغنا از تعریف موضوع دانست. مطالعه ای در باره کار گروهی

ص: 94

نشان داد که اگر چه همه به معضل ناکامی در کار گروهی تصدیق دارند؛ اما در بیان دقیق معنای ناکامی کار گروهی (و نه علت آن) توانا نیستند و وقتی می پرسیم عدم موفقیت در کار گروهی یعنی چه؟ به جای تحلیل دقیق این ادعا، به بیان معنای لغوی واژه ها بسنده می کنند. این بررسی نشان داد چهل و پنج درصد افراد، تصویری قابل ارائه از موضوع نداشته اند و قریب پنجاه درصد نیز فاقد تعریف واحدی از این معضل بوده اند. بنابراین، وقتی محقق بخواهد در این باب به تحقیق بپردازد، در ابتدا باید تصور خود را از ناکامی کار گروهی در ایران با تعریف موضوع ارائه دهد. در این مقام باید عنوان تحقیق را با استفاده از شیوه های تحلیل مفهومی و تحلیل گزاره ای، تحلیل کرد و هر یک از مفاهیم مندرج در عنوان را جداگانه و به صورت ترکیب شده توضیح داد.

علاوه بر تعریف موضوع، مسئله تحقیق را نیز باید با تعبیری درست ساخت و با صورت بندی دقیق و منطقی بیان کرده و پرسش های متعلق به آن را برشمرد. نخستین مرحله پژوهش علمی، شناخت و بیان مسئله است. «گاهی پژوهشگر با موضوعی مواجه و درگیر می شود؛ اما مسئله را به طور دقیق تشخیص نمیدهد. بیان صریح سؤال یا مسئله، از سخت ترین و مهم ترین مراحل روش علمی است؛ چرا که اگر مسئله به درستی و به روشنی مشخص نباشد،

پاسخگویی به آن امکان پذیر نیست.» (شریفی، ص 21) این سخن، در خصوص دانشجویان الهیات و طلاب علوم دینی اهمیت فراوانی دارد؛ زیرا غالب آنها تتبع موضوع محور را با پژوهش مسئله محور در می آمیزند و عده ای نیز در پژوهش مسئله محور به تمایز مشکله و مسئله توجه نمی کنند. در دو اثر روش شناسی مطالعات دینی و اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی این تمایز به تفصیل با مثال های فراوان بحث شده است. بنابراین، در اینجا تنها به تعریف اجمالی مسئله و ویژگی های آن بسنده می شود:

4-1. تعریف

تعاریف گوناگونی از مسئله ارائه شده است. عده ای مسئله را امری می دانند که پاسخ با نتیجه گیری مشخصی را پیشنهاد می کند. چنین بیانی، آشکارا مبتنی بر دور است؛ زیرا به عنوان مثال، گفته اند: معمولا یک اختلاف نظر یا تناقض در میان است، یا یک رابطه علیت ممکن است بر اساس مشاهدات و تجربیات شخصی پیشنهاد شود و بر اساس نوع سؤال، پاسخ ها و نتایجی که طلب می کنند، متفاوت می شود و فعالیت های تحقیق بر هدف آن متمرکز می شود. (همان، ص 30) چنین تعریف هایی از مسئله در واقع بیان مصداق آن است.

در مقام تعریف مسئله باید دو گونه مسئله را متمایز دانست: مسائل

ص: 96

نظری و مسائل عملی. مسائل نظری در واقع رخنهای معرفتی، نسبتی مجهول یا چالشی نظری اند بین آنچه پیشاپیش می دانیم با آنچه با آن مواجه می شویم. مسئله عملی را نیز بلا-تکلیفی در عمل دانسته اند. بلا-تکلیفی در عمل دو گونه است: مانع در برابر هدف، رخنه بین وضعیت موجود و وضعیت مطلوب، بلا-تکلیفی در هدف. این دو گونه مسئله را به ترتیب مسئله عملیاتی و راهبردی نیز می خوانند. مسئله نه در مقیاس شخص و بلکه در مقیاس محافل علمی در طلب پاسخ است؛ بر خلاف پرسش که در مقیاس شخص و در فرایند آموزش و یادگیری در طلب پاسخ است. همچنین مسئله برآمده از مطالعات نظام مند پیشین و قابل پاسخ با مطالعات نظام مند پسین است. در فصل پنجم، با تفصیل بیشتر، به این بحث می پردازیم.

4-2. ویژگی های مسئله تحقیق

اولین سطح از مسئله نظری یا عملی که محقق با آن روبه رو می شود، صورت مبهم و مرکبی است که آن را مسئله می خوانیم. یکی از گام های مهم در تشخیص دقیق مسئله و صورتبندی منطقی آن، تبدیل مسئله به مسئله است. در اصول و فنون پژوهش (ص 110) به تفصیل در باره فرایند تبدیل مسئله به مسئله و مراحل هشت گانه آن سخن گفته ایم. یکی از این مراحل، گزینش مسئله

تحقیق از میان مسائل گوناگونی است که از تجزیه مشکله به مسائل محتمل حاصل می آیند. انتخاب موفق مسئله در گرو ترازوها، ویژگی ها و شاخص های خاصی است. (نمودار چهار)

ویژگی های مسئله

محدود و مشخص

درست ساخت

مفید

سازگار با توانایی

نو

مورد علاقه

نمودار 4: ویژگی های مسئله تحقیق

یک. محدود و مشخص: مسئله باید محدود و مشخص باشد و مؤلفه های مفهومی آن نیز واضح و متمایز تعریف پذیر باشند. هرگونه ابهامی در صورت مسئله، موجب انحراف فرایند پژوهش می شود.

جامع گرایی و فراگیری مسئله نیز سبب جهت گیری موضوع محورانه و سطحی نگری خواهد شد. یکی از آسیب های پایان نامه ها که ناشی از عدم وقوف دانشجو به حیطه تحقیق است، تنوع و تعدد مسائل تحقیق است. تتبع موضوع محورانه بر این آسیب دامن می زند. بیان مسئله

ص: 98

محقق را در تدوین و طرح و گزارش تحقیق هدایت می کند. برای محدود کردن موضوع، می توان سئوالاتی را طرح کرد که موضوع به مسئله خاصی محدود شود. اگر مسئله کلی یا دارای متغیرها و مفاهیم متعدد باشد، تفسیر نتایج آن مشکل خواهد بود. بنابراین، مسئله باید چنان بیان شود که محدود باشد. (سرمد، ص 34)

دانشجویی که در صدد بررسی تطبیقی نبوت نزد معتزله، شیعه و اشاعره است، خود را با مسائل بسیار متنوع درگیر می کند. چنین علاقه موضوع محورانه ای، او را با مسائل فراوان و گوناگون روبه رو می کند. اگر این مشکل به مسئله تبدیل شود و محقق ببیند که در این معضله مسائل گوناگونی وجود دارد، خود را تنها به یک یا دو مسئله از آن معطوف می سازد.

مثال: یکی از مباحث نبوت، عصمت انبیا است؛ اما عصمت نیز شامل مسائل فراوانی است: دامنه عصمت، علت عصمت، ادله عصمت، تعریف عصمت،... بر این اساس، عبور از موضوع به مسئله، گذار از دامنه وسیع به محدوده معین است. کیفیت پژوهش، ژرفا و نوآوری آن در گرو معطوف شدن به محدوده معین است.

مثالی دیگر، وقتی دانشجویی در عرصه قرآن پژوهی علاقه مند به تحقیق و تدوین پایان نامه در باره هنجارهای اجتماعی در قرآن می شود، استادان راهنما باید او را از نگاه موضوع محورانه به نگرش مسئله محورانه

سوق بدهند و او را یاری کنند که در این معضله صدها مسئله را رصد کند. در این صورت، دانشجو با حصر توجه به یک مسئله می تواند به تحقیقی عمیق و ژرف پردازد و از سطحی نگری مصون بماند.

دو. نو: مسئله یا باید نو یا به گونه ای باشد که بتوان برای بررسی مجدد آن توجیه کافی ارائه کرد. ضرورت های اجتماعی و اولویت معرفتی، دو ترازوی مهم در تشخیص این امر هستند. علم، از مسئله، فربه می شود و نوآوری محقق در طرح مسئله، شرط لازم تولید علم است.

سه. مفید: فایده مندی از دیگر ویژگی های ضروری مسئله تحقیق است؛ به گونه ای که اگر مسئله تحقیق یا پایان نامه فاقد فایده باشد، نه پدیدآورند انگیزه چندانی به انجام آن خواهد داشت و نه جامعه علمی بدان روی خوشی نشان خواهد داد.

چهار. مورد علاقه: فرایند تحقیق با روبه رو شدن محقق با مشکله و مسئله آغاز می شود. بنابراین، مسئله باید مورد علاقه شخصی دانشجو باشد. موفقیت در تدوین پایان نامه در گرو مشارکت دانشجو با پژوهش است و به همین دلیل، برای سال ها کار سخت و گوشه نشینی، علاقه وافر به مسئله تحقیق لازم است. هر گونه مواجهه منفعلانه یا خلاف علایق، کارایی تحقیق را تهدید می کند.

پنج. سازگار با توانایی: مسئله پژوهش باید با توانایی فردی و گروهی سازگار باشد. هر پایان نامه و رساله ای به صورت گروهی

انجام می شود؛ زیرا دانشجو، استاد یا استادان راهنما و استاد یا استادان مشاور، گروه تحقیق هستند. بنابراین، مسئله تحقیق باید با توانایی و امکانات گروه تحقیق سازگار باشد. تحدید دامنه تحقیق، مرحله بندی پژوهش و افزایش آموزش های پیش نیاز رساله، تدابیری در جهت انطباق بیشتر توانایی محقق با مسئله تحقیق است.

شش. درست ساخت: مسئله باید با تعبیر دقیق و درست ساخت بیان شود. به لحاظ نحوی، لزومی به جمله پرسشی نیست؛ بلکه شایسته تر آن است که از تعابیر مرکب غیر تام استفاده شود. تعبیر باید واجد همه شرایط، قیدها، سورها و دامنه تحقیق باشد. هرگونه اهمال در این امور آسیب زا است.

5. فرضیه

5*. فرضیه (1)

فرضیه تحقیق، پاسخ حدسی و اولیه محقق به مسئله است که محتاج آزمون و بررسی است. از نظر عده ای، فرضیه، پرسشی جهت یافته است که انسان برابر یک امر واقع و از قبل برگزیده، مطرح می سازد؛ خواه به منظور بررسی این امر که آیا قوانین شناخته شده در مورد آن قابل اعمال هستند یا خیر، خواه جهت دستیابی به قوانینی تازه، روابطی نو یا پیشنهاد تجربه هایی جدید. (نک: ساروخانی، بیرو، فرهنگ علوم اجتماعی، ص 165) عده ای فرضیه را به نحو اخص تعریف و

ص: 101

بیان نسبت بین دو متغیر را در تعریف آن اخذ می کنند. (سرمد، ص 30) در فصل آتی این تعریف را نقد خواهیم کرد.

کسانی که به تتبعات موضوع محورانه خو گرفته اند، از اهمیت فرضیه بی خبراند و آن را امری زاید یا خاص پژوهش های رایج در علوم پایه و گستره هایی چون روان شناسی و جامعه شناسی می انگارند. تحقیق بدون فرضیه، تیری در تاریکی انداختن و کورکورانه به جست و جو پرداختن است. محقق باید بداند دنبال نفی و اثبات یا رد و تأیید چه امری است؟ او برای مسئله تحقیق خود پاسخی بخردانه دارد و دیگران نیز برای همان مسئله پاسخ هایی رقیب دارند. پژوهش در مقام نفی و اثبات چنین فرضیه هایی است و محقق باید قوت فرضیه خود را نسبت به فرضیه های رقیب نشان دهد. به تعبیر دقیق تر، محقق هوشمند به جست و جوی کاستی ها، رخنه ها، نقض ها و ابطالهای فرضیه خود می پردازد؛ به گونه ای که اگر فرضیه او از موارد نقض و ابطال جان سالم بدر برد، از آن به منزله نتیجه تحقیق دفاع می کند. بنابراین، تمامی فرایند تحقیق برای رد یا تأیید فرضیه صورت می گیرد. هیچ تحقیقی به خوبی انجام نمی شود مگر آنکه از فرضیه هایی درست، سنجیده، دقیق و متقن برخوردار باشد. با ملاحظه فرضیه های یک طرح تحقیق می توان به مهارت، دقت، توجه و هوشمندی محقق پی برد.

فرضیه ها به لحاظ تعداد و ترتیب، تابع مسائل تحقیق هستند. اگر

ص: 102

در یک رساله دکترا سه مسئله مورد تحقیق است، چنین پایان نامه ای دارای سه فرضیه ناظر به سه مسئله است.

فرضیه به لحاظ ساختار، دارای استاندارد است و باید در جمله خبری درست ساخت و با زبانی دقیق و کمی و با اخذ همه قیود و شروط، به دور از هرگونه اهمال، ابهام و ارزش داوری بیان شود. ابهام لفظی، مفهومی و ساختاری در جمله نباشد و ساختار منطقی فرضیه کاملاً روشن باشد. مثال: «نبی معصوم است»، صلاحیت طرح فرضیه را ندارد؛ زیرا هم اهل سنت و هم شیعه آن را طرح می کنند؛ اما تفاوت این دو در ساختار منطقی است. فرضیه یکی آن است که نبی در حین نبی بودن (نه پیش از آن از انجام گناهان عمدی، آگاهانه و کبیره مصون است و فرضیه دیگری آن است که نبی همیشه (قبل و بعد از نبوت) از هرگونه خطا و گناه (آگاهانه، ناآگاهانه، صغیره و کبیره و عمدی و غیر عمدی) مصون است.

اخذ قیود و شروط در درست ساخت بودن فرضیه اهمیت بسیاری دارد. از تعبیرهای مصدری، جملات غیر تام، گزاره های مهمله و مطلقه باید پرهیز و سور یا سورهای فرضیه و جهت آنها را به دقت بیان کرد.

فرضیه نباید امر بدیهی باشد؛ زیرا امر بدیهی محتاج نفی و اثبات نیست؛ در حالی که نفی و اثبات فرضیه محل چالش و تردید است. البته ممکن است محقق دیدگاه بدیهی انگاشته شده ای را به چالش بگیرد که در این

صورت، فرضیه وی سلب امر بدیهی انگاشته شده است؛ نه امر بدیهی

مهم ترین ویژگی فرضیه، تحقیق پذیری (1) و آزمون پذیری (2) آن است. (ساروخانی، ص 117) به همین دلیل، فرضیه نباید متضمن گزاره بدیهی و بی نیاز از اثبات باشد. البته آزمون پذیری در علوم اسلامی مفهومی اعم از آزمون های تجربی دارد و شامل آزمون های تحلیلی، تفسیری، پدیدارشناختی و ... می شود. عده ای گمان کرده اند فرضیه باید تجربه پذیر باشد؛ اعم از اینکه مراد از آن اثبات پذیری تجربی باشد یا ابطال پذیری تجربی. این تصور، تنها شامل نوع خاصی از پژوهش های تجربی است.

فرضیه سازی، (3) فرایندی است که باید مراحل آن را به ترتیب طی کرد. (نمودار پنج)

فهرست فرضیه های پیشین

وارسی فرضیه های پیشین

صورتبندی دقیق فرضیه

نمودار 5: مراحل سه گانه فرایند فرضیه سازی

ص: 104

researchability -1

testability -2

hypothesis construction -3

نخستین مرحله، تهیه فهرستی از فرضیه های پیشین است. محققى که به دنبال پژوهشى خاص مى رود، ابتدا باید فرضیه هایی در ذهن داشته باشد. منابع این فرضیه ها که آنها را پیشین (1) می خوانند، اندیشه، منطق، مشاهده مستقیم و سایر تحقیقات است. رایزنی با محققان پیش کسوت، بیشترین فایده را برای تهیه این فهرست در پی دارد.

دومین مرحله، واری فرضیه های پیشین است. تحقیق اکتشافی، (2) واری فرضیه ها را ممکن می سازد و از طریق مشاهده آزاد یا جمعی، (3) پیش فرض ها به طور سطحی واری، جابه جا، تقویت و یا آنکه به طور موقت رد می شوند. (همان، ص 104)

سومین مرحله، صورتبندی دقیق فرضیه است. در این مرحله، استفاده از دانش منطق، دست یابی به ساختار منطقی فرضیه را تسهیل می کند.

فرضیه، پیش از جمع آوری داده ها ساخته می شود. فرض کنیم محققى داده هایی جمع آوری می کند و بر اساس آنها به نظرش می رسد فرضیه دیگری مطرح کند. چون ممکن است هر دسته از مشاهدات خاص یک توزیع انتهایی (4) را نشان دهد، به کار بردن

ص: 105

apriori -1

exploratory research -2

mass observation -3

Extreme distribution -4

چنین مشاهداتی برای آزمودن فرضیه ممکن است به نتیجه‌گیری نادرستی بینجامد. برای اینکه تحقیق عاری از هر گونه جهت‌گیری باشد، ساختن فرضیه پیش از فرایند جمع‌آوری داده‌ها امری الزامی است. ساختن فرضیه‌های اضافی پس از جمع‌آوری داده‌ها، در صورتی که این فرضیه‌ها بر اساس داده‌های جدید آزموده شوند، نه بر اساس داده‌های پیشین که مبنای ساختن این فرضیه‌ها بوده است، اشکالی ندارد. (شریفی، ص 31)

6. پیشینه تحقیق

عنصر پیشینه تحقیق، یکی از مواضعی است که دانشجویان تحصیلات تکمیلی و محققان عرصه مطالعات دینی در تکمیل طرح تحقیقاتی خود سخت از آن غفلت می‌کنند؛ در حالی که آن، از مهم‌ترین عناصر طرح تحقیقاتی است؛ زیرا هر مطالعه‌ای دارای سابقه با پیشینه‌ای است و هیچ تحقیقی در خلأ صورت نمی‌گیرد؛ بلکه هر پژوهش در تداوم پژوهش‌های پیشین به انجام می‌رسد. بنابراین، در هر تحقیق ابتدا باید از تحقیقات قبلی استفاده کرد و سپس تحقیق خود را در جایگاه مناسب و در تداوم منطقی با آنها قرار داد. همان‌طور که شناخت درست باید با توجه به تمامی شرایط فعلی پدیده صورت گیرد، به گذشته آن نیز باید توجه کرد. بنابراین، می‌توان گفت که هر تحقیق

درست، متضمن شناخت تحقیقات قبلی است. بی توجهی به نقش این عنصر در اثر بخشی تحقیق، یکی از عوامل اهمال نسبت به آن است.

پیشینه تحقیق، گزارش مستند و مرور انتقادی بسیار خلاصه از خط های پژوهش و مطالعات نظام مند در زمینه مسئله یا فرضیه تحقیق، همراه بیان چرایی، ضرورت و نوآوری تحقیق حاضر در نسبت با آن مطالعات است. پس، مراد از نوشتن پیشینه تحقیق، نشان دادن وقوف محقق به سابقه تاریخی مسئله تحقیق در گستره مربوط است. اینکه در این گستره، در باره مسئله یا فرضیه تحقیق چه زمینه ها و بسترهایی وجود دارد، چه تحقیقاتی انجام شده است و جایگاه تحقیق حاضر در آن مطالعات چیست؟ آیا این تحقیق رخنه ای از آن میراث رفع می کند یا نقصانی را برطرف می سازد؟

از آفت های بی خبری از پیشینه تحقیق، دچار شدن به کار تکراری است. دانشجویی در موضوعی به نتیجه رسیده بود. پس از تقریر نتیجه تحقیق مدعی شده بود که نوآوری پایان نامه همین نتیجه است. او را به جست و جوی دیجیتال توصیه کردیم. وی از این طریق با سابقه بسیار طولانی بحث آشنا شد و بر این امر وقوف یافت که نتیجه ای که او آن را نو می انگارد، قبلاً به میان آمده و نقد و رد شده است.

از دیگر آفات بی خبری نسبت به پیشینه تحقیق، عدم استفاده از سرمایه اطلاعاتی بسیار ارزشمند در تحقیق است؛ در حالی که اگر از

چنین سرمایه ای استفاده بهینه می شد، تحقیق سرنوشت دیگری می یافت و محقق به نتایج دیگری دست پیدا می کرد. پیشنهاد تحقیق سرمایه ای است که وقوف به آن و داشتن موضع انتقادی نسبت به آن، بدون تردید، راهگشا است. توجه به پیشنهاد تحقیق می تواند محقق را با چارچوب نظری یا تجربی مسئله تحقیق و نیز روش های تحقیق دیگر پژوهشگران آشنا سازد و اطلاعات مؤثری در اختیار او قرار دهد.

فراتر از آنچه آمد، عمده ترین سر توجه به پیشنهاد تحقیق، هویت جمعی پژوهش است. پژوهش، هویتی جمعی و تاریخی دارد و محقق عضوی از یک جریان عظیم تاریخی در یک گستره است. تأثیر پذیری از سلف و پیشینیان و مؤثر بودن بر خلف و پسینیان، مقوم تحقیق است. بریده از محافل علمی و عزلت گزیده در غار تنهایی و بی خبری از پژوهش های مستمر و انبوه محققان دیگر، پژوهش را از اثربخشی باز می دارد و آنرا عقیم می سازد. به ویژه در عصر حاضر که عصر انفجار اطلاعات است و کمتر حوزه های مطالعاتی الهیات وجود دارد که مورد توجه محققان در سطح جهان نباشد. چگونه می توان در گستره قرآن پژوهی بی خبر از مطالعات قرآنی رایج در هلند، آلمان، امریکا و بلژیک مدعی نوآوری یا اثربخشی بود. محقق از طریق آشنایی با پیشنهاد تحقیق می تواند ارتباط منطقی بین اطلاعات پژوهش های قبلی با مسئله تحقیق را کشف کند.

چگونه عنصر پیشینه تحقیق در فرم را تکمیل کنیم؟ نکات زیر رهنمودهای مفیدی را ارائه می دهد:

1. لازم نیست هر آنچه را از پیشینه تحقیق می دانیم، گزارش کنیم؛ بلکه باید به خط های تحقیقاتی مربوط به مسئله یا فرضیه تحقیق اشاره کنیم. مراد از خطهای تحقیقی، پژوهش های داوری شده و معتبراند. چنین پژوهش هایی، غالباً در مجلات علمی پژوهشی نمایه شده منتشر می شوند و مقبولیت و اعتبار آنها در جامعه علمی سنجیده می شود. در سنت مطالعات اسلامی وقتی کتابی مورد حاشیه نویسی، نقدنویسی، شرح و نقد النقد قرار می گرفت اعتبار آن کتاب در محافل علمی نشان داده می شد.

2. عدم اطلاعات، خود، اطلاعات است. (نک: فرامرز قراملکی، روش شناسی مطالعات دینی، ص 121) وقتی محقق به ویژه در رساله دکترا با مسئله ای مواجه است که خود مسئله نو و بی سابقه است و محقق در مقام پژوهشی اصیل قرار دارد، موارد قابل اشاره ای در پیشینه تحقیق نخواهد یافت. اینکه این مسئله فاقد پیشینه است، خود حاوی اطلاعاتی است که می تواند بیان شود؛ اما باید مستند و خالی از هرگونه گزاره گویی غافلانه باشد. باید توجه کرد که در این مقام شتاب زدگی، عافیت طلبی و سهل انگاری می تواند فرد را به مغالطه استنتاج عدم وجود از عدم وجدان» بلغزاند و «نیافتن» را به معنای

ص: 109

«وجود ندارد» ایهام کند و به این طریق رهنم محقق شود.

3. تعبیری که بر پیشینه تحقیق دلالت می کند، باید بسیار دقیق باشد. مقایسه جملات زیر این دقت را نشان می دهد

- در این موضوع هیچ گونه کاری نشده است.

- در این موضوع مطالعاتی وجود ندارد.

- در این مسئله مطالعات نظام مند وجود ندارد.

- در این مسئله و با این فرضیه مطالعات نظام مندی منتشر نشده است.

7. روش

تشخیص دقیق مسئله و تدوین فرضیه، اثربخشی تحقیق را تأمین می کند و روش مناسب نیز کارایی پژوهش را تضمین می کند. دانشجویان، غالباً در باب روش و ابزارهای تحقیق اهمال می ورزند. رایج ترین شیوه اهمال در این مقام، بسنده کردن به تعابیر کلی و مفاهیم مبهم است. غالباً به صورت سطحی و شعارگونه از تعابیری چون مطالعه کتابخانه ای، روش نظری، تحقیقات میدانی، مطالعه تطبیقی، تحلیل محتوایی و رهیافت هرمنوتیکی استفاده می شود؛ بدون آنکه تعریف عملیاتی روشنی از آنها در میان باشد. فراوان می بینیم دانشجویین مفاهیمی چون رهیافت، روش و نوع تحقیق تمایز نمی نهد.

روش تحقیق را به صورت های مختلفی تعریف کرده اند. (ساروخانی، 20؛ حسینیان، 70) در بیان کوتاه، محقق باید در طرح

تحقیقاتی به این سؤال پاسخ دهد: اطلاعات خود را چگونه گردآوری و آنها را چگونه پردازش می کند؟ پاسخ این سؤال شامل روی آورد یا رهیافت، روش، شیوه و ابزار است که غالباً به صورت مبهم و بدون تمایز به کار می روند. روی آورد، (1) مفهومی فراگیر دارد و به شیوه محقق در تقرب به موضوع و دست یابی به فرضیه اطلاق می شود. روی آورد یا رهیافت، متعلق به مقام گردآوری (2) است و می تواند کاملاً به شخص وابسته باشد و تنوع پذیری مهمترین ویژگی آن است؛ پژوهشگری در مسئله ای رهیافت درون دینی اخذ می کند؛ محقق دیگر، همان مسئله را با رهیافت تاریخی بررسی می کند، فرد دیگری با روی آورد تطبیقی به سراغ آن می رود و پژوهشگر دیگری، روی آورد میان رشته ای را در تقرب به آن اخذ می کند.

روش، (3) شیوه سنجش و آزمون فرضیه است و به مقام داوری، (4) نقد و ارزیابی متعلق است. به وسیله آن می توان به تأیید یا رد فرضیه تحقیق و فرضیه های رقیب پرداخت و به همین دلیل، امری همگانی، تکرارپذیر و قابل دستکاری است. در رهیافت تجربی، روش های

ص: 111

approach -1

context of discovery -2

method -3

context of justification -4

تجربی فراوان برای آزمون فرضیه وجود دارد؛ مانند روش های پیش بین و پس بین. همچنین است تنوع روش در رهیافت درون دینی. وقتی شما با رهیافت درون دینی و مراجعه به متون دینی به پژوهش در مسئله ای می پردازید، باید معلوم کنید که روش شما در فهم آیات و روایات چیست؟ روش تحقیق، تفسیر مآثور است یا غیر مآثور؟ روش شما در سنجش اعتبار تاریخی حدیث چیست؟

در هر روشی که بر می گزینید، از ابزارها و فنون متعددی می توانید استفاده کنید. ابزار شامل مقیاس، فنون و وسایلی است که محقق در مقام گردآوری داده ها، سنجش آنها و پردازش اطلاعات به کار می برد؛ به عنوان مثال، در روش تحلیلی می توان از ابزارهایی چون تحلیل مفهومی، تحلیل گزاره ای و تحلیل سیستمی استفاده کرد. وقتی با رهیافت تطبیقی به پژوهش می پردازید، در عبور از موارد شباهت و تفاوت ظاهری به مواضع خلاف و وفاق واقعی، محتاج ابزارها و فنون خاصی هستید.

در مقام تکمیل طرح تحقیقاتی، پرسش مربوط به روش را جدی تلقی کنیم و از به کار بردن مفاهیم مبهم و فاقد تعریف عملیاتی بپرهیزیم. رهیافت، روش و ابزارهای تحقیق را به دقت بنویسیم و هر یک از آنها را تعریف کنیم؛ به عنوان مثال، وقتی بر آنیم که با رهیافت میان رشته ای (1) به پژوهش پردازیم، باید تصور خود را از آن به گونه ای

ص: 112

بیان کنیم که تمایز تتبع چند رشته ای (1) با مطالعه اثر بخش میان رشته ای روشن شود. همچنین، باید به الگوهای پژوهشی و روش خود در رهیافت میان رشته ای اشاره کنیم.

روش، تابع مسئله و فرضیه است. اگر مسئله شما چند تباری (2) است، رهیافت مناسب برای تحقیق، مطالعه میان رشته ای است. حادثه یا نظریه معاصر را نمی توان با رهیافت تاریخی، به معنای شناخت سلف در پرتو خلف مطالعه کرد؛ زیرا چنین حادثه ای هنوز هویت تاریخی نیافته است و آن را نمی توان در پرتو خلف شناخت. مطالعه تاریخی شناخت سلف در پرتو خلف است و حادثه معاصر فاقد خلف هست. در توصیف بهشت و جهنم و عوامل پس از مرگ، مطالعات درون دینی، رهیافت مؤثری است.

گاهی مسئله ای را می توان با رهیافت ها و روش های مختلف بررسی کرد؛ مثلا، در عصمت انبیا، رهیافت تاریخی، رویکرد درون دینی و رهیافت کلاسی، که به رهیافت های منطقی و تحلیلی متعلق است، فابل اخذ هستند. محقق در این گونه مسائل، باید رهیافت خود را انتخاب و آن را به صورت قیدی توضیحی در عنوان پایان نامه بیاورد.

ص: 113

multi-diciplinary -1

multi-origins -2

8. ضرورت تحقیق

غالب مؤسساتی که برای تحقیقات سرمایه گذاری می کنند، از محقق می خواهند که طرح توجیهی ارائه کند. هدف از این درخواست، سنجش ضرورت انجام تحقیق، میزان ریسک پذیری و بازدهی آن است. بیان ضرورت تحقیق را نباید صرفاً در این جنبه منحصر کرد؛ زیرا وقت محقق و هزینه های آموزشی، سرمایه هایی است که به کار گرفته می شود و اخلاق پژوهش اقتضا می کند که محقق از اتلاف این سرمایه پرهیز کند و دغدغه نتیجه بخشی و مفید بودن آن را داشته باشد. محقق باید قبل از شروع تحقیق در مقام ترسیم نقشه تحقیق، آزمون «که چی؟» (1) را اجرا نماید و از خود بپرسد: اگر این تحقیق به صورت کامل انجام شود، آن گاه به چه نتیجه ای خواهیم رسید؟ آن نتیجه، کدام رخنه معرفتی (2) را پر می کند و کدام معضله اجتماعی را برطرف می کند؟ بی توجهی به ضرورت تحقیق، یکی از مهم ترین عوامل ابتلا به تکرار مکررات در پایان نامه ها و فراموش شدن مسائل مهم تحقیقاتی است.

مهم است که نشان داده شود: پاسخ پرسش مطرح شده یا راه حل مسئله تا چه اندازه نظریه های مربوط به یک رشته علمی یا جنبه های

ص: 114

So what test -1

Epistemic gap -2

عملی آن را تحت تأثیر قرار می دهد. ارائه توضیحات دقیق در باره لزوم و کاربرد احتمالی یافته های تحقیق سبب می شود که لزوم اجرای طرح تحقیق و با ارزش بودن آن شناخته شود. شاید اگر به اهمیت و ضرورت طرح های پیشنهادی تحقیق توجه می شد و گروه های آموزشی، پایان نامه ها و رساله ها را به شرط اثبات ضرورت تحقیق می پذیرفتند، کتابخانه های دانشگاه ها با این همه پایان نامه های ناخوانده و فراموش شده پر نمی شدند. (شریفی، ص 32)

برخی داوران ممکن است موضوع تحقیق پایان نامه شما را امر تقنی و غیر لازم بینگارند و معتقد باشند که مسائل اساسی بسیاری برای تحقیق و پژوهش وجود دارد؛ چرا باید محققى زمان و نیروی خود را صرف چنین موضوعی کند. بنابراین، محقق از طریق بیان ضرورت پژوهش، باید بتواند ارزش های اساسی تحقیق را به دیگران منتقل کند. (ساروخانی، ص 145)

در موارد فراوانی سبب چالش شما با گروه آموزشی اختلاف در نگاه است؛ به مثل، دانشجوی طلبه ای برای پایان نامه ارشد در معارف اسلامی بر آن بود که «عرفت الله بفسخ العزائم» را مطالعه کند. غالب استادان گروه با پیشنهاد وی مخالفت کردند. دانشجو چاره ای جز نشان دادن ضرورت تحقیق به نحو مستدل نداشت. او سعی کرد نشان دهد که این برهان خداشناسی در منابع کلامی و فلسفی مهجور شده است و می توان با طرح

آن در پایان نامه ها، آن را از برهان غیر کلاسیک به برهان کلاسیک تبدیل کرد. بیان وی مؤثر افتاد و این رساله با چندین مقاله علمی - پژوهشی و یک مقاله در کنفرانس بین المللی و با نمره عالی دفاع شد. (فلاح، برهان فسخ عزائم، 1389) پس، بیان روشن و مستدل ضرورت تحقیق شیوه ای اثربخش و تعامل اخلاقی با گروه آموزشی است.

9. دامنه تحقیق

گسترده‌گی حوزه مطالعاتی، از آسیب های مهم در تدوین پایان نامه است؛ زیرا موجب سطحی شدن پژوهش می شود. عوامل مختلفی می تواند این آسیب را پیشگیری و درمان کند: مسئله محوری و معطوف شدن به یک مسئله معین، یکی از آنها است که قبلاً بحث شد. تحدید دامنه تحقیق، از دیگر روش های مؤثر در پیشگیری و درمان این آسیب است. پایان نامه ای که به بررسی یک مسئله، اما در حوزه ای بسیار گسترده می پردازد، به دلیل گسترده‌گی حوزه مطالعاتی به مطالعه ای سطحی و تبعی ناکام تبدیل می شود. فرض کنید به پژوهش در اخلاق حرفه ای در تمدن اسلامی علاقه مند هستید و در این مقام نیز توانسته اید از موضوع محوری به مسئله محوری فراتر روید و به عنوان مثال، در حوزه بسیار وسیع اخلاق حرفه ای به مسئله مشخصی همچون «ارتباط شایسته سالاری در انتصاب امیران و

آشوب های شهری» توجه نمایید؛ اگرچه مسئله محوری می تواند چارچوب تحقیق را مشخص کند؛ اما مطالعه این مسئله در تمدن اسلامی، حوزه بسیار وسیعی از پژوهش را به میان می آورد؛ به گونه ای که نیل به اهداف در حد یک پایان نامه یا رساله میسر نمی شود. بنابراین، با تحدید زمانی و مکانی مسئله می توانید دامنه تحقیق را به این صورت محدود کنید: «نسبت شایسته سالاری در انتصاب امیران و آشوب های شهری در قلمرو شرق عباسی»

پایان نامه ای که به تتبع موضوع محورانه و موضوعات وسیع می پردازد، ظرفی است وسیع و بدون عمق؛ در حالی که پژوهش مسئله محور و بسنده کردن به مسئله ای معین و محدود، به پایان نامه عمق و ژرفا می بخشد. (نمودار شش)

تتبع موضوع محور

پژوهش مسئله محور

نمودار 6: مقایسه تتبع موضوع محورانه و پژوهش مسئله محور (1)

ص: 117

1- بدک، 3. (William badke)

موضوع رساله اگر وسیع باشد، غنی نخواهد بود؛ ولی هرچه کوتاه تر (جزئی تر و تخصصی تر) باشد، با ارزش تر می شود. (همان)

بنابراین، محقق باید هوس مطالعه دراز دامن را فرو نهد، خود را به دامنه ای معین محدود سازد. دانشجویی که به مطالعه در باره تحویلی نگری علاقه مند بود، برای اخذ پایان نامه به رایزنی پرداخت. پس از آنکه مطمئن شدم او تصویری روشن و قابل اعتماد به موضوع دارد و مسئله خاصی را نیز در این باب در نظر گرفته است، از او پرسیدم: تحویلی نگری را در کدام حوزه معرفتی می خواهید مطالعه کنید؟ پاسخ داد: در دین پژوهی. به او گفتم: در کدام نظام دین پژوهی؟ آیا تحویلی نگری را در دین پژوهی های نوین مطالعه می کنید یا در مطالعات سنتی دینی؟ از این طریق، وی به دامنه مشخص تری از تحقیق رسید: «زمینه های تحویلی نگری در روان شناسی دین نزد روان کاوان»؛ اما همچنان می توان از دو حیث به محدود کردن اندیشید: کدام روان کاو؟ کدام زمینه یا متغیر مؤثر در تحویل نگری؟

ص: 118

موضوع های زیر را از حیث دامنه تحقیق نقد و پاسخ خود را با آنچه در پیوست فصل سوم آمده است، مقایسه کنید:

1. بررسی و تحلیل آموزش در ایران و جهان؛

2. تاریخ تمدن اسلامی؛

3. پیوند تاریخ و حدیث.

10. بودجه بندی زمان

* 10. بودجه بندی زمان (1)

زمان، سرمایه محقق و استفاده بهینه از آن، از عوامل بهره وری پژوهش است. امروزه مدیریت زمان را مؤلفه ای از خود مدیریتی (2) می انگارند و آن را شرط لازم برای کارایی هر پروژه ای می دانند. بر این اساس، در طرح تحقیقاتی باید تقویم دقیقی زمانی را برای اجرای مراحل مختلف فرایند تحقیق ترسیم و پیش بینی کنیم که هر یک از مراحل این فرایند در چه مدت قابل انجام است. بسیاری از دانشجویان، به دلیل آنکه بر اهمیت این عنصر وقوف ندارند یا مهارت لازم برای مدیریت زمان را به دست نیاورده اند، با بحران زمان مواجه شده، فرصت ها را از دست می دهند. در چنین وضعیتی، دانشجویان با افزایش سنوات تحصیلی

ص: 119

time budgeting -1

self management -2

روبه رو و در برخی موارد از ادامه کار باز مانده و مجبور به ترک تحصیل می شود. همچنین، در موارد فراوانی به اهمال، فروگذاری دقت و از دادن کیفیت می گراید.

محقق باید بداند اگر چه ما نمی توانیم جلوی گذر زمان را بگیریم؛ اما می توانیم مانع اتلاف آن شویم. این جمله بسیار معروف از پتر دراکه است که: «اگر نتوانید زمان خود را مدیریت کنید، هیچ چیز دیگر را نمی توانید مدیریت کنید. البته افراط و تفریط در مواجهه با زمان آسیب زا است؛ زیرا همان گونه که شتاب زدگی در کاری سبب کاهش دقت، از دست رفتن اطلاعات لازم و خطاپذیری در تحلیل و پردازش اطلاعات می شود، اتلاف زمان و تأخیر بی دلیل نیز بهره وری تحقیق را کاهش می دهد. زمان محقق، از بزرگ ترین منابع و سرمایه های او است و اسراف در آن زیان بارترین رفتار ارتباطی فرد با خودش است. باید این سخن حکیمانه را آویزه گوش کنیم که: «في التأخير آفات.» به همین دلیل، مثل معروف عربی اهمیت خود را نشان می دهد: «زمان مانند شمشیر است، اگر آن را نبری، تو را خواهد برید.» (1) پس، این هشدار مولوی را نیز بگوش جان بسپاریم: هست را از نسیه خیزد نیستی.

ص: 120

1- «الوقت كالسيف؛ أن لم تقطعه قطعك»

توجه به فرایند بودن پژوهش اهمیت برنامه زمانی را بیشتر نشان می دهد. هر مرحله در فرایند تحقیق، از حیث موفقیت، در گرو مراحل پیشین است. بنابراین، مراحل بعدی تحقیق را نمی توان پیش از اتمام مراحل قبلی انجام داد. تنظیم برنامه دقیق زمانی و پایبندی به آن، از عوامل موفقیت پژوهش است. (جدول پنج)

جدول 5: نمونه ای از جدول بودجه بندی زمان

ردیف مراحل مختلف فرایند تحقیق زمان لازم

1 تشکیل پرونده علمی

10 درصد

2 یادداشت برداری

20 درصد

3 تحلیل یادداشتها

20 درصد

4 پیشنویس اولیه

20 درصد

5 نگارش نهایی (نگارش، امور تایپ و آماده سازی)

30 درصد

11. دو توصیه مهم

یک. پس از تکمیل طرح پژوهشی، آن را به یاری متخصص روش شناسی مطالعات دینی در حوزه تخصصی رشته خود ارزیابی کنید.

دو. به کمک متخصص اخلاق پژوهش، پایبندی خود به حقوق افراد را در فرایند پژوهش به ممیزی اخلاقی بسپارید.

ص: 121

برای نمونه، یکی از تمرین های مربوط به عنوان طرح پژوهشی را تحلیل می کنیم. این تحلیل، از یکی از استادان روش شناسی در علوم اجتماعی اخذ شده است. پاسخ خود را با این تحلیل مقایسه کنید.

1. بررسی و تحلیل آموزش در ایران و جهان

این عنوان، فاقد محدودیت بوده و بسیار کلی است. افزون بر این، بررسی و تحلیل آموزش در ایران و جهان، با چهار مشکل زیر مواجه است:

- مشخص نیست که مقطع آموزش در این موضوع کدام مقطع است؛ زیرا آموزش را می توان در مقاطع پیش دبستانی، دبستانی، راهنمایی، دبیرستان و عالی مطالعه کرد.

- مشخص نیست کدام زمینه یا بعد از آموزش در این موضوع مطرح نظر است؛ زیرا آموزش را می توان از دیدگاه های گوناگونی مطالعه کرد؛ از جمله: افت تحصیلی، ترک تحصیل، حجم، ابعاد و عوامل آنها، تجهیزات و لوازم کمک آموزشی و کاربرد آن، نسبت آموزندگان با مربیان و ویژگی های اساسی آنان نظیر سن، جنس، میزان تحصیلات، سابقه خدمت و میزان فعالیت های علمی

- مشخص نیست که آموزش در کدام دوره ایران مورد توجه محقق

است؛ زیرا آموزش در هر برهه از تاریخ زمین وجود داشته است.

- مشخص نیست که منظور از جهان، کدام کشور یا کشورها است. (ساروخانی، ص 165)

2. تاریخ تمدن اسلامی

این عنوان هم کلی و بسیار گسترده بوده و دارای مشکلات زیر است:

- مشخص نیست کدام مقطع تاریخ تمدن اسلامی مورد نظر است.

- مشخص نیست که قصد دارد تاریخ تمدن را از دیدگاه کدام یک از مکاتب اسلامی (امامیه، شافعی و ...) مطالعه کند.

- مشخص نیست تاریخ تمدن اسلامی در کدام دوره مورد توجه است.

- معلوم نیست منظور از تمدن اسلامی تاریخ کدام کشور یا کشورهای اسلامی است.

- بیان نمی کند چه مسئله ای را در تاریخ تمدن اسلامی جست و جو می کند.

3. پیوند تاریخ و حدیث

چنین عنوانی مبهم است؛ زیرا بر حسب دستور روایی سنجی عنوان، که قبلاً بحث شد، معلوم می شود افراد تفسیرهای مختلفی از آن می کنند. هر دو واژه تاریخ و حدیث به نحو مبهم به کار رفته است. آیا مراد از حدیث، حدیث مصطلح اهل سنت است یا شیعه؟ البته عنوان به نحو مبهم از مشکلی سخن می گوید؛ اما دقیقاً مشیر به مسئله نیست.

ص: 123

از طریق تجزیه مشکل به ابعاد آن، مسائل زیر را می توان نشان داد:

1. تأثیر فهم تاریخی بر فهم حدیث؛
2. تأثیر فهم حدیث بر فهم تاریخی؛
3. تأثیر روش شناختی علم حدیث (روش اسناد روایی) بر تاریخ نگاری؛
4. تأثیر اسنادی تاریخ نگاری آغازین در دوره اسلامی از حدیث.

ب

اهداف تبیین پیشینه تحقیق در الگوی طرح پایان نامه نویسی مرکز مدیریت حوزه علمیه قم:

- آشنایی بیشتر با موضوع و ارائه آن در یک چارچوب علمی؛
- جلوگیری از تکرار بدون دلیل تحقیقات گذشته؛
- آشنایی با کمبودها و نقص های تحقیقات گذشته؛
- آشنایی با منابع و مستندات تحقیق مورد نظر؛
- آشنایی با پایه گذاران و محققان برجسته در آن موضوع؛
- برقراری ارتباط منطقی میان اطلاعات پژوهش های قبلی با مسئله تحقیق؛
- دست یابی به چارچوب نظری و یا تجربی برای حل مسئله تحقیق؛
- آشنایی با روش های تحقیق مورد استفاده در پژوهش های قبلی و تعیین میزان موفقیت آن.

فصل چهارم : از پرونده علمی تا تحلیل اطلاعات (اجرای طرح پژوهشی)

1. طرح مسئله

گفتیم: تدوین و نگارش پایان نامه آخرین مرحله فرایند پژوهش است و آن بر دو مرحله اساسی طراحی طرح پژوهشی و اجرای آن مسبوق است. در فصل سوم در باره نخستین گام تحقیق سخن گفتیم. اینک باید دانست که چگونه می توان در چارچوب طرح تحقیق، فرایند پژوهش را آغاز کرد و به انجام رساند. انجام اثربخش فرایند تحقیق محتاج دانش، مهارت و توانایی محقق است. مراد از دانش، اطلاعات وسیع محقق در گستره ای است که پژوهش به آن متعلق است. تقدم آموزش کافی بر پژوهش، اصل مهمی است که باید بدان پایبند بود. کسی که می خواهد در

ص: 125

باره مسئله ای روان شناختی پایان نامه بنویسد، باید با برخورداری از آموزش کافی در گستره روان شناسی بتواند چارچوب نظری، روش ها، ابزارها، مقیاس ها و مبانی آن علم را بشناسد.

این امر، در تحقیقات حوزه دین پژوهی اهمیت فراوانی دارد؛ زیرا غالب مسائل علوم متعلق به این حوزه معرفتی، مسائل چند تباری اند و بسیاری از دانشجویان و طلاب علاقه منداند در چنین مسائلی به پژوهش پردازند؛ به عنوان مثال، می خواهند در زمینه نسبت توکل به خدا و موفقیت شغلی پایان نامه بنویسند. باید توجه کرد که چنین مسئله ای ریشه در علوم مختلف دارد و محتاج مطالعات میان رشته ای است و بی خبری از رشته های مربوط، اثربخشی تحقیق را از میان می برد. بنابراین، موفقیت یک رساله در گرو دانش کافی محقق یا تیم تحقیق (دانشجو، استاد راهنما و استاد مشاور) به گستره تحقیق است.

علاوه بر دانش، برخورداری محقق از مهارت های منطقی و روش شناختی نیز شرط کامیابی در تدوین پایان نامه است. آشنایی با این مهارت ها و ممارست فراوان در به کار بستن آنها، توانایی محقق را به دنبال می آورد: توانایی به کار بستن ابزارها، مقیاس ها و روش های تحقیق.

بر این اساس، فصل حاضر به برخی مهارت های روشی از حیث هدایت پایان نامه می پردازد.

مهارت های روشی را می توان دو گونه دانست: مهارت های

سخت افزارانه و مهارت های نرم افزارانه. مراد از مهارت های نرم افزارانه، مهارت در اخذ روی آوردها و به کار گرفتن روش های مناسب تحقیق است. مهارت در اخذ روی آورد درون دینی، مهارت در به کارگیری روش مطالعات تطبیقی، تاریخی، تحلیلی، تجربی، پدیدار شناختی و میان رشته ای نمونه هایی از مهارت های روشی نرم افزارانه اند. در باب این گونه مهارت ها، در این مقام سخنی نخواهد آمد و دستداران آشنایی با این مهارت را به این کتاب ها ارجاع میدهیم: روش های پژوهش در علوم اجتماعی، فرانکفورد ریچارد و نجمیاس دیوید (1381)؛ اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی (1383)؛ مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی، علی دلاور (1384)؛ روش شناسی مطالعات دینی (تحریری نو، 1385)؛ روش تحقیق در علوم انسانی، جعفر نکونام (1386).

آنچه در این فصل به عنوان مهارت روشی در انجام فرایند تحقیق بحث می شود، مهارت های سخت افزارانه است؛ یعنی پاسخ به اینکه در تدوین پایان نامه چگونه می توان مأخذشناسی کرد و پرونده علمی تشکیل داد. چگونه می توان یادداشت برداری کرد و به تحلیل یادداشت ها اقدام نمود و این سخن در باب مطالعات کتابخانه ای است. در خصوص مهارت های سخت افزارانه جهت انجام مطالعات تجربی، روان شناسان، جامعه شناسان و متخصصان دیگر رشته های مرتبط آثار

فراوانی تدوین کرده اند. بنابراین، فصل حاضر به مسائل یاد شده در زمینه مهارت های سخت افزارانه در مطالعات کتابخانه ای پاسخ می دهد.

2. مهارت های سخت افزارانه در مطالعات کتابخانه ای

اشاره

فرایند تحقیق همچون فرایند تولید یک کالا است و آغاز آن، گردآوری داده ها (1) و آن گاه تبدیل داده ها به اطلاعات (2) و سپس پردازش اطلاعات برای تولید علم است. الفاظ یاد شده در اینجا با معانی خاصی به کار می رود. مراد از داده ها که در مطالعات کتابخانه ای ترجیحا می توان آن را یافته ها نامید، مواد اولیه خام هستند که محقق از طریق مطالعه منابع تحقیق به آنها دست می یابد. اگر این یافته ها شایستگی لازم برای ورود به فرایند تحقیق را داشته باشند؛ یعنی مرتبط با مسئله تحقیق، صادق، دقیق، واضح، مستند و ... باشند، به عنوان مواد اولیه شایسته تلقی شده و اطلاعات نامیده می شوند. (نک: فرامرز قراملکی، اصول و فنون پژوهش، ص 48) بنابراین، اجرای طرح تحقیقاتی در مطالعات کتابخانه ای سه گام عمده دارد: تشکیل پرونده علمی، یادداشت برداری از منابع، و سنجش و تحلیل یادداشت ها. (نمودار هفت)

ص: 128

data -1

information -2

نمودار 7: سه مرحله اجرای طرح تحقیقاتی در مطالعات کتابخانه ای

1-2. تشکیل پرونده علمی

مراد از تشکیل پرونده علمی، کتاب شناسی، اعتبارسنجی منابع و تهیه آنها است. تشکیل پرونده علمی نقش مؤثری در دست یابی بیشتر به اطلاعات، افزایش بهره وری زمان و تمرکز ذهنی دارد. به همین دلیل، ضروری است که بخش عمده ای از منابع تحقیق پیش از ورود به تحقیق، جمع آوری و در دسترس محقق باشد. کسانی که بدون تشکیل پرونده علمی تحقیق را آغاز می کنند و بر حسب نیاز به منابع، به جست و جوی آنها و مراجعه به کتابخانه ها می پردازند، هم وقت فراوانی را هزینه می کنند و هم ذهن خود را از تمرکز باز می دارند.

تشکیل پرونده علمی به دو صورت انجام می گیرد: دستی و دیجیتالی. شیوه دستی دقت بیشتری نسبت به شیوه دیجیتالی دارد؛ اما شیوه دوم، ده ها برابر بیشتر از شیوه اول در زمان صرفه جویی دارد. توصیه ما تشکیل پرونده علمی به شیوه دیجیتالی و تکمیل آن به شیوه دستی است. در شیوه دیجیتالی به جای مراجعه به کتابخانه ها و

کتاب های فیزیکی، به سایت ها و کتابخانه های الکترونیکی مراجعه می کنیم و با استفاده از پایگاه های اطلاع رسانی مرتبط با مسئله تحقیق به جست و جو و ذخیره مطالب می پردازیم.

تشکیل پرونده علمی، خود، از گام هایی مرکب است که باید به ترتیب طی شوند؛ از جمله: شناسایی، ارزیابی، نقد و اعتبارسنجی، تهیه و چینش تاریخی منابع. (نمودار هشت)

استقصای کامل

اعتبارسنجی دقیق

تهیه منابع

چینش تاریخی

نمودار 8: چهارگام تشکیل پرونده علمی

شناسایی منابع و مآخذ تحقیق نخستین گام است. در مطالعه کتابخانه ای، منابع مکتوب تنها مخزنی هستند که می توان یافته ها و اطلاعات مورد نیاز را از آنها تأمین کرد. منابع مکتوب را به شیوه های مختلف می توان به دست آورد. وقوف محقق به پیشینه تحقیق، آن گونه که در فصل پیشین ذکر شد، توانایی او را در این گام افزایش می دهد.

ص: 130

بسنده کردن به منابع در دسترس آسیب زا است. باید منابع و خطهای پژوهشی یعنی کتاب، اعم از چاپی و دست نویس، پایان نامه های تحصیلی و مقاله های علمی پژوهشی را در این خصوص جست و جو کرد. از طریق رایزنی با پیش کسوتان و محققان و نیز جست و جو در سایت ها با کتاب شناسی ها و نمایه ها می توان به فهرستی غنی دست یافت. در این مقام از هرگونه طبقه بندی و اولویت بندی پرهیزید تا ذهن دچار لکنت و سوی گیری نشود. در تهیه فهرست منابع باید با گرایش حداکثری، هر گونه منبعی که به ظاهر مرتبط با رساله است، فهرست شود.

دومین گام در تشکیل پرونده علمی، سنجش و پالایش منابعی است که در گام نخست به دست آمد. فهرست تهیه شده را باید از حیث اعتبار منابع و ارتباط آنها با مسئله تحقیق ارزیابی کرد. مسئله سنجش و گزینش منابع، به ویژه در عصر انفجار اطلاعات اهمیت فراوانی در بهره وری زمان و اثربخشی تحقیق دارد. یک محقق چیره دست می داند که کدام منابع را نباید بخواند. مروری بر پایان نامه ها در مراکز مختلف مطالعات دینی و رشته های الهیات، کارنامه مطلوبی را از این حیث نشان نمی دهد. استناد به منابع غیر اصیل و نامعتبر، تلاش محقق را بی ثمر کرده و جهد او را بی توفیق می گذارد.

آوردن منابع نامعتبر، علاوه بر بی اطلاعی محقق، دو عامل غیر اخلاقی نیز دارد: گرایش به نشان دادن منابع فراوان، که آن را لشکر کشی مآخذ می نامم، و اعتماد به دیگران و منابع آنها را به منزله منابع تحقیق قلمداد کردن.

ملاک اعتبار منابع، مسئله و فرضیه تحقیق است. هر منبعی که در گشودن مسئله تحقیق کارایی (1) بیشتری داشته باشد، معتبر است. دقت، صحت، قدمت، به روز بودن، اصالت و اموری از این قبیل، به کارایی بر می گردند. هر اندازه در طرح تحقیقاتی (فصل پیشین)، مسائل و فرضیه های تحقیق به دقت صورت بندی شوند، اعتبارسنجی منابع در این گام دقیق تر خواهد بود. بازشناسی منابع غیر دقیق، کتاب ها و مقاله های غیر استاندارد از آثار پژوهشی معتبر مهم ترین هنر محقق است. آموزش کافی محقق و رایزنی با پیشکسوتان و منتقدان در این مقام سودمند است. صرف اعتماد به نویسنده در موضوعی می تواند رهنمی کند. بنابر این، باید منابع را به نحو تفصیلی نقد و سنجش کرد.

در سومین گام به تهیه منابع معتبر می پردازیم. آنچه در این مقام اهمیت دارد، در دسترس بودن این منابع بدون کمترین هزینه زمانی است. شکل منابع جمع آوری شده از حیث اینکه خود کتاب یا تصویر آن و یا CD و ... باشد، اهمیت موضوعی ندارد. اگر در این مقام به تصویری از

ص: 132

منابع بسنده می کنید، حتما مشخصات کامل کتاب شناسی را در برگ اول آن ذکر کرده یا تصویر صفحه اول کتاب (شناسنامه) را ضمیمه تصویر نمایید و در استفاده از سی دی ها، سایت ها و نرم افزارها، انطباق مشخصات کتاب شناسی را با کتاب های فیزیکی احراز کنید.

گام چهارم در تشکیل پرونده علمی، چینش تاریخی منابع است. مراد از چینش تاریخی، مرتب ساختن آنها از حیث ترتیب زمانی از گذشته به آینده است. مطالعه تاریخی، شناخت سلف (گذشته) در پر تو خلف (آینده) است. ذهن ما در مطالعه تاریخی یک مسئله و فهم تطور آرا از سلف به خلف، خلاقیت خود را باز می یابد. چینش تاریخی منابع می تواند تطور آرا، تکامل نظریه ها، اخذها، وام داری ها، ترمیم ها و بازسازی ها را در حوزه مورد مطالعه نشان دهد. بنابر این، وقتی می خواهید برای پایان نامه به مطالعه منابع و یادداشت برداری بپردازید، سعی کنید ابتدا از قدیمی ترین منبع شروع کنید، آنگاه از سلف به خلف، به ترتیب به مطالعه منابع متأخر و معاصر بپردازید.

فرض کنید که محققی می خواهد در باب الگوی علم شناسی اصولیان به بحث بپردازد؛ غالب اصولیان در آغاز مباحث خود به این مسئله پرداخته اند. مهم آن است که محقق، منابع قابل اعتماد در حوزه علم اصول را با چینش تاریخی پیش روی خود داشته باشد تا بتواند نحوه طرح این مسئله، پاسخ های ارائه شده، نقد آن پاسخ ها،

بازسازی ها و تکامل آرا را در آینه مطالعه پیشینیان در پرتو پسینیان، تمام نما رؤیت کند. در پرتو چنین مطالعه ای از طرفی رخنه ها، مواضع قوت و ضعف، ابهام ها و معضلات، رو می شوند و از طرف دیگر، خلاقیت ذهن در تحلیل مسئله و یافتن پاسخی شایسته تر و بالاخره نظریه پردازی، بارورتر می شود. شناخت دیدگاه متأخران در سده اخیر، در مسئله یادشده، در گرو فهم دیدگاه آخوند خراسانی صاحب کفای الاصول و فهم انقلاب تاریخی وی در مسئله (تبدیل ستون خیمه علم از موضوع به غایت در گرو نقد و بررسی آثار پیشینیان است. روزگاری در آموزش علم اصول، مانند بسیاری از علوم، ترتیب تاریخی حفظ می شد؛ (معالم آنگاه قوانین، آن گاه فصول، آنگاه رسایل شیخ انصاری، آن گاه کفایه) ولی امروزه آموزش برخلاف ترتیب تاریخی رواج یافته است.

2-2. یادداشت برداری

مباحثی که در منابع موجود در پرونده علمی به میان آمده اند، یافته ها یا داده ها هستند. آنها در واقع مواد خام اند و شما باید از میان آنها مواد اولیه شایسته تحقیق را اخذ کنید. به همین دلیل، پس از تشکیل پرونده علمی، نوبت به گردآوری اطلاعات می رسد. در این مقام، از میان ابزارهای نرم افزارانه، فنون تبدیل یافته (داده) به اطلاعات بیشتر مورد استفاده است. آنچه در اینجا بدان توجه شده، ابزارهای سخت افزارانه و مهم ترین ابزارها

در این مقام، استفاده از شیوه‌های یادداشت برداری است. این شیوه‌ها، بسیار متنوع و شخص وابسته‌اند؛ زیرا هر کسی بر حسب سلیقه خود شیوه‌های اخذ می‌کند و به همین دلیل، از افراط و تفریط نیز مصون نمی‌ماند. گاهی یادداشت برداری به صورت سرگرمی خاص یا تبدیل کتابخانه‌ای بزرگ به یادداشت‌خانه‌ای کوچک می‌شود. بنابراین، در مقام یادداشت برداری توجه به هدف مطالعه بسیار مهم است.

توجه کنیم که هدف از یادداشت برداری در این مقام صرفاً تدوین پایان‌نامه است؛ نه ارائه خدمات پژوهشی برای محققان و مؤسسه‌ها. شیوه یادداشت برداری نقش مهمی در کارایی تدوین پایان‌نامه دارد. بنابراین، باید از شایستگی آن مطمئن بود. شاخص‌های زیر می‌توانند شایسته بودن شیوه یادداشت برداری را نشان دهند:

یک. کاهش زمان: هر شیوه‌ای که زمان کمتری را در گردآوری اطلاعات و پردازش آنها هزینه کند، شایسته‌تر است.

دو. افزایش تمرکز ذهن محقق: هر شیوه‌ای که موجب تشویش ذهن و پراکندگی خاطر شود، ناشایست است. باید شیوه‌ای اخذ کنیم که تمرکز ذهنی را افزایش دهد. خلاقیت، باروری و بارش فکری، فرزندان چنین تمرکزی هستند.

سه. مسئله محوری: شیوه یادداشت برداری مسئله محورانه نسبت به شیوه موضوع محورانه شایسته‌تر است. در تدوین رساله بر خلاف

تدوین مقاله ای با هدف اطلاع رسانی، مسئله محور بودن شیوه یادداشت برداری، کارایی تحقیق را به شدت افزایش می دهد.

چهار. ترتیب تاریخی: یادداشت برداری با ترتیب تاریخی مؤثرتر از سلیقه های دیگر است. مراد این است که اگر یادداشت های شما از منابع به ترتیب تاریخی از گذشته به آینده مرتب شود، در مقام تحلیل یادداشت ها اثربخش تر خواهد بود.

جدول 6: ویژگی های یادداشت برداری شایسته

1 زمان بری کمتر

2 تمرکز ذهنی بیشتر

3 مسئله محوری

4 ترتیب تاریخی اطلاعات

بر این اساس، نمی توان استاندارد معینی برای یادداشت برداری وضع و ارائه کرد و به ناچار باید این امر را به سلیقه ها وا گذاشت. در اینجا فقط به گزارشی از سلیقه نگارنده بسنده می کنیم: در این شیوه ابتدا مسئله تحقیق به تعداد معینی از مسائل تجزیه می شود. تعداد

ص: 136

مسائل به علاوه دو برگ (P+2) کاغذ در دفتر کلاسور تهیه می شود. بنابراین، اگر پایان نامه ای سه زیر مسئله داشته باشد، دفتری در اختیار داریم که حاوی پنج برگ است. برگ اول، محل نوشتن مشخصات کتاب شناختی منابع و برگ های دوم، سوم و چهارم برای یادداشت اطلاعات مربوط به زیر مسئله های اول، دوم و سوم است. برگ پنجم به نام کشکول، سبدي برای شکار مباحث مهم ديگر است.

وقتی چنین دفتری در اختیار داریم، منابع را به ترتیب تاریخی مطالعه می کنیم و هر مأخذی را که به دست می گیریم، ابتدا مشخصات کامل و دقیق کتاب شناسی آن را در برگ اول می آوریم و آن گاه به مطالعه مطالب آن می پردازیم. این مطالب، سه حالت دارند: یا هیچ گونه ارتباطی به هیچ کدام از مسائل تحقیق ندارند که از یادداشت برداری آنها خودداری می کنیم، یا مباحث ارتباط مستقیم و وثیق با یکی از مسائل دارند که در این صورت، هر مبحث را در برگ مربوط به همان مسئله می آوریم و یا اگر چه مباحث آن کتاب، ارتباط مستقیم با مسائل ندارند؛ اما از طرف دیگر، کاملاً بی ربط به تحقیق هم نیستند. چنین مباحثی را در کشکول قرار می دهیم. کشکول نقش مهمی در پردازش اطلاعات دارد.

در مقام یادداشت برداری شیوه اختصارنویسی را اخذ می کنیم؛ یعنی مطالب را با بیانی موجز یادداشت برداری کرده و بعد از اتمام

یادداشت، نام منبع، جلد و صفحه را به صورتی بسیار مختصر ذکر می‌کنیم. حد اختصار، عدم اختلال در گزارش است؛ یعنی اصل در یادداشت برداری، اختصار است؛ اما تا حدی که سبب مبهم بودن یادداشت‌ها نشود. در مواضعی که عین عبارت موضوعیت دارد، می‌توان عین بیان نویسنده را گزارش کرد.

اگر یادداشت برداری ادامه یابد و به فرض، اطلاعات دویست منبع مهم یادداشت شوند، ممکن است برگ‌های هر یک از زیر مسئله‌ها، پیوست‌هایی را با خود داشته باشند؛ اما هر چه هست در برگ دو و پیوست‌های آن به عنوان مثال، همه مباحث دویست منبع که مرتبط با زیر مسئله اول هستند، یک جا و با ترتیبی تاریخی در دسترس چشم و ذهن ما قرار می‌گیرد و ما می‌توانیم با تمرکز بر آن، در نوبت بعدی به پردازش اطلاعات مبادرت کنیم.

نمونه: برای نشان دادن مثال عینی از این سبک، فرض کنید در باب چیستی علم کلام مشغول تحقیق برای پایان‌نامه خود هستید و چیستی علم کلام را به مسائل جزئی‌تر تجزیه کرده‌اید. یکی از آن مسائل، جست و جوی دیدگاه دانشمندان مسلمان در باره چیستی علم کلام است. برگ‌دورا که متضمن یادداشت‌های این محقق از منابع مربوط است، مطالعه کنید. چه نکاتی را در این شیوه یادداشت برداری می‌توان مورد تأمل قرار داد؟

- صنعتی که انسان به وسیله آن می تواند به اثبات آرا و افعال معینی پردازد که واضح ملت [شارع مقدس به آنها تصریح کرده است و نیز به وسیله آن می تواند دیدگاه های مخالف آرا و افعال یاد شده را باطل نماید. (فارابی، حصاء، 124)

- رد کردن مخالفان از طریق کلام خدا و حدیث پیامبر و امامان و یا از طریق تحلیل معانی گفته های ایشان. (شیخ صدوق، اعتقادات، 45)

- دانشی که از طریق استدلال، برهان و جدال به طرد باطل می پردازد. (شیخ مفید، تصحیح الاعتقادات، 26-27)

- دانش کلام، تأمل و تفکر در اصول دین است که بحث و نظر در آن بر محور عقل محض در نیکو یا قبیح دانستن، محال یا ممکن انگاشتن، لازم یا محتمل دانستن، قادر و عادل یا ظالم خواندن و بالاخره توحید دور می زند. اندیشه و تأمل در این علم گاه تأمل در نکته ای دقیق است که به تنهایی عقل به آن حکم می کند و گاه در حقیقتی دور از دسترس است که در خصوص آن به کتاب خدا پناه برده می شود. (ابوحیان توحیدی، ثمرات العلوم، 192-193)

- دانشی که در آن از ذات خداوند متعال و صفاتش و مبدأ و معاد بر طبق قانون شرع بحث می شود. (شیخ طوسی، شرح عبارات مصطلح نزد متکلمان، 237)

- کلام علم کلی است و بقیه علوم دینی مانند فقه، اصول، تفسیر و حدیث علوم جزئی هستند. معنای کلی بودن علم کلام این است که به اعم الاشیا یعنی وجود [موجود بماهو موجود می پردازد. (غزالی، المستصفی، 5 و 6)

برگ 2، پیوست 1 مسئله 1 چستی علم کلام از دیدگاه دانشمندان مسلمان

- صناعت علمی که به وسیله آن می توان دیدگاهی یقینی در علم به آفرینش و آفریدگار و آنچه بر آنها جایز است و آنچه بر آنها جایز نیست، به دست آورد. (ابن صاعه بریدی آبی، حدود و حقایق، 228)

- دانشی که از احوال صانع، یعنی صفات ثبوتی و سلبی و افعال صانع - اعم از آنچه در این دنیا است، مانند حدوث عالم، و آنچه به آخرت متعلق است، مانند حشر - و احکام مربوط به افعال صانع، بر طبق قانون اسلام بحث می کند. (الفرق بین نوعی علم الالهی و الکلام)

- علمی که از احوال واجب و ممکنات در مبدأ و معاد بر طبق قانون اسلام سخن می گوید. (سمرقندی، الصحائف)

- هر آنچه از تعالیم دینی را که به دلایل عقلی اثبات توان کرد، علم اصول دین نامیده می شود و [تعالیم دینی که موضوع کلام است] بر چهار قسم است:

یک. معرفت ذات آفریدگار؛

دو. معرفت صفات جلال و اکرام او؛

ص: 140

سه. معرفت افعال و احوال او و دقایق مصنوعات و دقایق مبدعات؛

چهار. معرفت نبوت و رسالت و حکمت او. (قطب الدین شیرازی، درة التاج، 85-86)

- علمی است که به بحث از معاد و متعلقات آن مانند بهشت، دوزخ می پردازد طبق قانون قرآن (اصفهانى، شرح قدیم تجرید، 1)

- علمی که با آن می توان عقاید دینی را از طریق اقامه دلیل و رد شبهات اثبات کرد. (ایجی، المواقف، 5)

- علم به عقاید دینی از طریق ادلة یقینی. (تفتازانی، المقاصد، 163)

برگ 2، پیوست 2 مسئله 1 چیستی علم کلام از دیدگاه دانشمندان مسلمان

- علمی که شامل اثبات عقاید ایمانی به وسیله ادله عقلی و رد بدعت آوران گمراه از عقاید مذهب سلف و اهل سنت است. (ابن خلدون، مقدمه، 405)

- کلامی که تحصیل آن بر همه متکلمان واجب است، علمی است که بر تصحیح عقاید دینی و اقامه برهان بر آنها مشتمل است. همان گونه که در تألیفات بزرگان پیشین آمده است، بزرگانی که هدفشان رساندن مقاصد دینی به فهم و درک طالبان علم است. (ابن ابی جمهور احسائی، التحفة الکلامیه)

- شایسته تر آن است که گفته شود: کلام صناعت نظری است که با آن می توان عقاید دینی را اثبات کرد. (لاهیجی، شوارق الالهام، 5)

- مقصود اصلی از علم کلام حفظ عقاید اصلی و ارکان اولی شریعت است. (آشتیانی، اساس التوحید، 19)

- علم کلام اسلامی: علمی است که در باره اصول دین اسلام بحث می کند به این نحو که چه چیزی از اصول دین است و چگونه و با چه دلیلی اثبات می شود و جواب شکوک و شبهاتی که در مورد آن وارد می شود، چیست؟ مرتضی مطهری، مجموعه آثار، 58-62)

مأخذ: فرامرز قراملکی، هندسه معرفتی کلام جدید، ص 26-34

تمرین

یادداشت ها و فیش هایی را که در چستی کلام نزد دانشمندان مسلمان در این چند صفحه آمده است، مطالعه کنید. در این شیوه یادداشت برداری چه ویژگی هایی می بینید؟ مواضع قوت و ضعف در این شیوه چیست؟ اگر این شیوه با سبک شما یکسان نیست، کدامیک شایسته تر است؟ چرا؟ با مطالعه مباحث بعد پاسخ خودتان را ارزیابی کنید.

ص: 142

مرحله فرجامین در اجرای فرایند تحقیق، تجزیه، تحلیل و پردازش اطلاعات است. آنچه یک رساله منجر به تولید علم و نظریه پردازی را از یک پایان نامه ترکیبی و تألیفی صرف متمایز می سازد، پردازش اطلاعات است. محقق در این مرحله، اطلاعات به دست آمده را به عنوان مواد اولیه شایسته به کار می گیرد تا از طریق آنها به اطلاعات نو دست یابد و در مقیاس تاریخ گستره به نوآوری برسد. در پایان نامه کارشناسی ارشد و سطح سه، غالباً اطلاعات سامان می یابند؛ اما در رساله دکتری و سطح چهار، با پردازش اطلاعات به تولید علم دست می یابیم.

پایان نامه و رساله صرفاً گردآوری اطلاعات نیست. دانشجو باید در تحقیق پایان تحصیلات تکمیلی خود را نشان دهد. داوران، به حق، انتظار دارند علاوه بر «قال» با «أقول» نیز روبه رو شوند. حضور علمی دانشجو در پایان نامه از طریق پردازش اطلاعات تحقق پیدا می کند. پردازش اطلاعات نیز محتاج دو گونه ابزار سخت افزارانه و نرم افزارانه است. مطالعه تطبیقی با همه فنونی که دارد، همچنین مطالعه تحلیلی، اعم از تحلیل مفهومی، تحلیل گزاره ای و تحلیل سیستمی و سایر روش ها و روی آوردها، ابزار نرم افزارانه در مقام تحلیل و پردازش اطلاعات است. باید برای تفصیل سخن در این مقام به منابع روش شناسی در حوزه علوم مربوط مراجعه کرد. در مباحث پیشین به

اهم این منابع اشاره شد. آنچه در اینجا قابل بیان است، اشاره به چند توصیه سخت افزارانه است:

شیوه شما در یادداشت برداری، نقش مهمی در اثربخشی پردازش اطلاعات دارد. شیوه درست، نقش بسیار مؤثری در سهولت، صرفه جویی در زمان و باروری در مقام پردازش اطلاعات دارد. پردازش اطلاعات را باید بر حسب واحدهای تحقیق انجام داد. یعنی تمام پایان نامه را به تعدادی از واحدها یا عناصر تجزیه کرد و پردازش اطلاعات را در هر یک از واحدها به طور مستقل انجام داد. بهترین ملاک برای واحتحقیق، مسئله یا زیر مسئله است. در بحث از شیوه یادداشت برداری گفتیم که یادداشتها را ذیل هر زیر مسئله بیاورید. پردازش اطلاعات نیز می تواند بر حسب واحد زیر مسئله انجام شود. یادداشت های هر زیر مسئله را باید مستقل تحلیل و پردازش کرد.

بر حسب شیوه ای که بیان شد، سه مرحله عمده در این مقام توصیه می شود. به عبارتی، پردازش اطلاعات و یادداشت ها را می توان در سه گام انجام داد: تدبر در یادداشت ها، نوشتن تحلیل ذهنی خود و بازنویسی آن. (نمودار نه)

تدبر در یادداشت ها

یادداشت کردن تحلیل ذهنی

بازنویسی، اصلاح و تکمیل یادداشت ها

نمودار 9: سه مرحله پردازش اطلاعات

ص: 144

مرحله نخست: تدبر در یادداشت‌ها: یادداشت‌های شما به طور مسئله محور متضمن مباحث مختلف در منابع، با ترتیب تاریخی است. کافی است برگ‌های یادداشت مربوط به یک مسئله را همراه با برگ کشکول پیش روی خود قرار دهید. آن‌گاه با تمرکز بر یادداشت‌ها به مقایسه دقیق خلف با سلف پردازید و بکوشید یادداشت‌های مربوط به منابع پیشین را از طریق پسینیان تحلیل کنید. هرگونه تفاوت، تشابه، اخذ، اقتباس، ترمیم، بازسازی، نقض و نوآوری را شکار کنید. این مقام، جای تأمل، درنگ و تدبر است. از هرگونه شتاب زدگی باید پرهیز کرد. تدبر شما در این یادداشت‌ها، موجب آن می‌شود که ذهن، سفیدی‌ها را بخواند، ناگفته‌ها و نانوشته‌ها را ببیند و ارتباط و تطور مباحث را درک کند. در مفیدترین ساعات کاری و در مناسب‌ترین شرایط محیطی به تأمل در یادداشت‌ها پردازید.

مرحله دوم: نوشتن تحلیل‌های ذهنی: تحلیل ذهنی به سرعت ظهور می‌کند و با شتاب سپری می‌شود. کتابت دامی است که این کبوتر گریزپای را نگه می‌دارد. هر آنچه را که به شکار ذهن شما می‌آید، به سرعت در برگ جداگانه‌ای یادداشت بردارید. آنچه در این مقام مهم است، یادداشت کردن تمام نکاتی است که به ذهن می‌آید. هیچ چیز نباید از قلم بیفتد. باید سرعت قلم خود را با شتاب ذهن هماهنگ سازید. دغدغه صحت و سقم، دقت و عدم دقت و حتی نگارش را نداشته باشید. از توجه به هر آنچه موجب لکنت ذهن

می شود، صرف نظر کنید. در مرحله سوم مجال هرگونه اصلاح و تکمیل یادداشت ها وجود دارد. به همین دلیل توصیه می کنیم این بخش از تحقیق را در شاداب ترین اوقات خود انجام دهید. آنان که در آغاز راه تحقیق اند، پردازش اطلاعات را می توانند به همراهی یک استاد یا پیش کسوت انجام دهند.

مرحله سوم: بازنویسی: پس از آنکه پردازش اطلاعات را به سبک یاد شده در خصوص همه زیر مسئله ها انجام دادید، آن گاه پرونده مسئله نخست را در باره جدا کنید و پیش روی خود قرار دهید. در این پرونده یادداشت های مربوط به مسئله اول، برگ مربوط به تجزیه و تحلیل شما و نیز برگ کشکول قرار دارد. اینک برگ تحلیل اطلاعات را محور قرار دهید و آن را اصلاح، بازنویسی، تکمیل و تدقیق کنید. در این مقام، باید با دقت تمام به صحت نقل قولها، دقت برداشت از نقل قول ها و صحت و سقم عبارتی پرداخت. در مواضعی که نیاز باشد، نقل قول ها را دو باره فراتر از یادداشت ها، از منابع مربوط خود بازبینی کرده، با مجالی فراخ به آن پردازید.

در این مقام، مراجعه به منابع، مقایسه، رایزنی و گفت و گو آسیبی به تمرکز ذهنی نمی زند و لکنت ذهنی نمی آورد. حاصل بازنویسی و بازسازی برگ پردازش اطلاعات مربوط به مسئله نخست، در واقع پیشنویس فصل نخست پایان نامه شما است که در مرحله تدوین

پایان نامه مبنا و اساس قرار می گیرد.

چنین فرایندی را در خصوص دیگر مسائل تحقیق نیز به همین شیوه باید انجام داد؛ به گونه ای که حاصل کار، تهیه پیشنهادیه هر یک از فصول پایان نامه خواهد بود. هر چه در این مقام دقت شود، مراحل تدوین پایان نامه دقیق تر انجام خواهد گرفت.

تمرین

برگ شماره دورا که در بحث یادداشت برداری به عنوان نمونه ای از یادداشت برداری در آرای دانشمندان مسلمان در تعریف علم کلام ارائه شد، مطالعه و سه مرحله پردازش یادداشت ها را در آن تمرین کنید. با تدبر در آن، مشابهت، تفاوت، اخذ، اقتباس و امثال آن را کشف کنید و تحلیل خود را بنویسید. با مقایسه نوشته خود با آنچه در فصل های سوم تا هفتم کتاب هندسه معرفتی کلام جدید آمده است، کیفیت پردازش اطلاعات را ارزیابی کنید.

ص: 147

1. طرح مسئله

نتایج مطالعات چندین ماهه و در مواردی چند ساله دانشجو و گروه هدایت کننده وی، به شکل پایان نامه یا رساله ارائه می شود. پایان نامه به منزله یک سند دانشگاهی، هم ملاک ارزیابی تلاش دانشجو است و هم به منزله یک منبع قابل مراجعه محققان است. وضعیت تدوین پایان نامه، بیش و کم با وضعیت بسته بندی کالای صنعتی و کشاورزی قابل قیاس است؛ زیرا همان گونه که علاوه بر تولید با کیفیت کالا، بسته بندی با کیفیت و مطابق استاندارد آنها اهمیت فراوانی در کسب سهم بیشتر از بازار دارد، تدوین مهذب و مطابق با شاخص های علمی نقش مهمی در تأثیر پایان نامه در توسعه دانش

دارد. محتوای علمی غنی را باید با شکل مناسب همراه ساخت.

بر این اساس، باید از استانداردهای تدوین پایان نامه پرسید. رساله دارای چه ساختاری است؟ آن را چگونه آغاز می کنند و فصول آن را چگونه سامان می دهند؟ آغاز و پایان هر یک از فصل ها چه قاعده ای دارد؟ روش ارجاع به مآخذ با چه ضوابطی انجام می گیرد؟ عنوان رساله و عناوین هر یک از فصول و عنوان های فرعی چه مشخصاتی دارند؟ پیشگفتار و مقدمه شامل چه مباحثی است؟ چکیده رساله به لحاظ کمیت و کیفیت چه شاخصی دارد؟

2. ساختار پایان نامه و رساله

اشاره

پایان نامه های کارشناسی ارشد و سطح سه و نیز رساله های دکترا و سطح چهار بیش و کم ساختار واحدی دارند. هر رساله ای از سه بخش مجزا سامان می یابد: بخش مقدماتی، متن اصلی و بخش پیوست. بخش مقدماتی شامل صفحات بسم الله الرحمن الرحیم، عنوان فارسی، تقدیم، سپاس گذاری، چکیده و فهرست ها است.

غالب دانشگاه ها در بخش متن اصلی، ساختار سه جزئی را پیشنهاد می کنند. در بیان محتوای این سه جزء اختلاف نظر وجود دارد. به عنوان مثال دانشگاه اراک آن را شامل سه فصل به شرح زیر می داند: فصل اول: مقدمه و مروری بر تحقیقات گذشته، فصل دوم: روش

ص: 150

تحقیق و نتایج، فصل سوم: بحث و نتیجه گیری و پیشنهادها. دانشگاه صنعتی اصفهان آن را به صورت زیر پیشنهاد کرده است: فصل اول: مقدمه شامل تاریخچه کارهای انجام شده، ارتباط موضوع تحقیق با کارهای قبلی و اهمیت موضوع و هدف آن. فصل های دوم به بعد شامل موضوعات و مفاهیم علمی مرتبط با موضوع تحقیق، روش های انجام کار، نتایج به دست آمده و تجزیه و تحلیل آنها، و فصل آخر (نتیجه) شامل جمع بندی نتایج، ارزیابی روش و یا کار انجام شده و ارائه پیشنهادها. بخش پایانی شامل پیوست ها، کتاب شناسی، چکیده انگلیسی و عنوان انگلیسی می شود.

دیگر دانشگاهها و مراکز علمی حوزوی نیز پیشنهادهای گوناگون دارند. اگر چه پابندی به این ساختارها در غالب مراکز علمی به صورت الزام و مقررات در آمده است؛ اما نباید تأکید حصر گرایانه به ساختار خاص مانع خلاقیت دانشجو باشد. به علاوه الزام همه رشته ها به یک سبک و ساختار واحد و توجه نکردن به اقتضای خاص رشته ها می تواند مانع رشد و تولید علم در برخی گستره ها باشد. علاوه بر تفاوت رشته ها باید به تمایز گونه پژوهش هم توجه کرد. امروزه بر تصحیح میراث مکتوب در پایان نامه و رساله، به حق، تأکید می شود. چنین رساله ای ساختار متمایزی دارد.

با توجه به شرایط خاص در مطالعات دینی، ساختار زیر برای پایان نامه ها و رساله های پژوهشی [غیر از تصحیح پیشنهاد می شود:

1. عنوان فارسی

2. چکیده

3. فهرستها

4. پیشگفتار

5. مقدمه

6. متن اصلی شامل فصل های مختلف از فصل اول تا آخر

7. نتیجه

8 پیوستها

9. کتاب شناسی (منابع و مأخذ)

10. چکیده انگلیسی

11. عنوان انگلیسی

پایان نامه و رساله یک سند رسمی است، باید ساختار یکنواخت، منسجم و استاندارد داشته باشد؛ به گونه ای که هر عنصر می باید در مکان مناسب ساختار بیاید و هیچ مبحثی تکرار نشود. ارتباط منطقی تمام مباحث در ساختار رساله باید نمایان باشد و هیچ مبحثی مهمان ناخوانده نباشد.

آنچه بیان شد، ساختار پایان نامه پژوهشی صرف است. پایان نامه و رساله ای که موضوع آن تصحیح دست نویس های رساله ای از میراث

ص: 152

مکتوب است، ساختار دیگری دارد. ساختار زیر برای چنین پایان نامه هایی پیشنهاد می شود:

1. عنوان

2. فهرست ها

3. پیشگفتار

4. مقدمه

5. مقدمه

6. متن رساله مورد تصحیح

7. تعلیقات مصحح

8. کتاب شناسی

9. معرفی کوتاه متن و روش تصحیح به زبان انگلیسی

10. چکیده انگلیسی

11. عنوان انگلیسی

2-1. عنوان

عنوان پایان نامه دقیقا همان است که در طرح پژوهشی پیشنهادی به تصویب مرجع تصویب کننده رسیده است؛ مگر آنکه از طریق فرایند پیشینی شده در مقررات آموزشی، تغییر یابد. در فصل سوم و در مقام بیان مهارت طراحی طرح پژوهشی به بحث از اهمیت و نقش عنوان و شاخص های عنوان سازی اشاره کردیم و به همین دلیل، از تکرار بحث

ص: 153

خودداری می‌کنیم. عنوان در پایان نامه‌ها و رساله‌های معطوف به تصحیح باید به عنوان رساله مورد تصحیح منطبق باشد. ممکن است رساله‌های نام‌مشهور اما نادرست پیدا کند؛ مانند سیوطی که نام شارح الفیة ابن مالک به تدریج به جای عنوان شرح نشسته و معروف شده است. در چنین مواضعی، دانشجو باید به کمک استادان راهنما و مشاور به دقت بودن عنوان رساله مورد تصحیح و قوف یابد. نگارنده، بخش منطق کتاب الملخص شامل سه بخش منطق، طبیعیات و الهیات] را تصحیح و به نام منطق الملخص منتشر کرده بودم؛ اما مرحوم استاد نورانی، به حق، یادآور شدند که عنوان را باید الملخص، قسم المنطق می‌نهادم.

2-2. چکیده

اشاره

* 2-2. چکیده (1)

غالب دانشجویان و طلاب، به دلیل عدم وقوف بر اهمیت و نقش چکیده، از تدوین دقیق آن باز می‌مانند. چکیده دو نقش عمده دارد:

اولاً- جست و جوی الکترونیکی را در شبکه‌های اطلاعاتی ممکن می‌سازد. از آنجا که آوردن همه پایان‌نامه یا مقاله در سایت امکان پذیر یا مطلوب نیست، محقق از طریق ارائه چکیده، دست یابی به خلاصه پایان‌نامه را ممکن می‌سازد. پژوهش، هویت جمعی دارد و هر پژوهشی نقطه‌ای در تاریخ علم است. بنابر این، رساله همان‌گونه که از پیشینیان

ص: 154

متأثر است، باید برای پسینیان نیز مؤثر باشد. از این رو، اولین سطح ارتباط محققان با تحقیقات پایان نامه، دست یابی به چکیده آن است. ثانیاً. با توجه به عصر انفجار اطلاعات و فراوانی تحقیقات عرضه شده، صرفه جویی در وقت خواننده اصلی اخلاقی در حرفه پژوهش است. امروزه، روزگاری نیست که با حیلتهای گوناگون و احياناً ادعاهای گزاف آمیز، رغبت افراد را به خواندن پایان نامه برانگیخت؛ بلکه، برعکس، باید با نشان دادن چکیده پایان نامه به خواننده کمک کرد که در خصوص تخصیص وقت برای مطالعه همه پایان نامه تصمیم بگیرد.

توجه به این دو نقش، نشان می دهد که مراد از چکیده در اینجا، چکیده تمام نما است. بنابر این، چکیده باید به گونه ای تدوین شود که همه رساله را اعم از مسئله، فرضیه، ادله و شواهد، روش، نقد فرضیه های رقیب و نتایج تحقیق نشان دهد. ادبیات چکیده هیچ تفاوتی با ادبیات پایان نامه و رساله ندارد و استاندارد کمی آن در حدود سی صد کلمه است.

مواضع خطا در نگارش چکیده

چند خطا در نگارش چکیده پایان نامه رواج دارد:

یک. تبدیل چکیده به فهرست: چکیده هرگز فهرست و حتی مروری بر مباحث رساله نیست و نباید با بیان گزارشی و فهرست گونه

تدوین شود. این خطا، بسیار رایج است و در نگارش چکیده مقاله ها هم رواج دارد. عیب تبدیل چکیده به فهرست این است که محتوای پایان نامه یا مقاله را دقیق نشان نمیدهند؛ مثلاً وقتی در چکیده می آوریم «در این تحقیق سه دیدگاه را بررسی می کنیم و دیدگاه مختار خود را می آوریم» سه دیدگاه را نشان نداده ایم و خواننده نمی تواند بر حسب چکیده اطلاع یابد که آن سه دیدگاه کدام اند؟ تعبیرهایی چون: در این پایان نامه چنان خواهیم کرد، چنین خواهد آمد، چند فصل خواهد بود و... نمونه هایی از تبدیل چکیده به فهرست هستند.

دو. تبدیل چکیده به طرح مسئله: برخی، هم در چکیده پایان نامه و هم در چکیده مقاله، صرفاً به طرح مسئله می پردازند و به شرح و تفصیل در باب موضوع پایان نامه، مسائل آن و ضرورت بحث از مسئله سخن می گویند. بیان اجمالی مسئله نیز از مباحث چکیده است؛ اما سهم آن در چکیده متناسب با سهم طرح تفصیلی مسئله در پایان نامه است.

سه. ارجاع به ماخذ: برخی، در چکیده مانند سایر مواضع به بیان منابع و ماخذ می پردازند. در چکیده چنین امری جایز نیست.

چهار. تبدیل چکیده به نتیجه: این خطا در مقاله ها بیشتر رواج دارد. برخی، به تفاوت چکیده و نتیجه وقوف ندارند. چکیده همچنان که شامل بیان بسیار مختصر نتیجه است؛ اما علاوه بر آن، سایر عناصر پایان نامه را نیز باید شامل شود؛ به شرحی که گذشت.

پنج. بیان خطابی: عده ای گمان می کنند که چکیده ویترونی است که باید به زیباترین روش آن را آراست. استفاده از زبان انگیزشی، بیان شعارگونه، گزاف گوئی و خطابه اساساً شأن گزارش تحقیق، اعم از پایان نامه، رساله و مقاله علمی پژوهشی نیست و باید از آن اجتناب کرد.

2-3. فهرست ها

پایان نامه و رساله مانند کتاب دارای فهرست های گوناگون است. به همین دلیل، بر خلاف طرح پژوهش و مقاله فاقد کلیدواژه است. عمده ترین فهرست ها عبارت اند از: فهرست اجمالی، فهرست تفصیلی فهرست جدول ها، نمودارها و تصاویر و فهرست علائم اختصاری. به تعریف و نقش هر یک اشاره می کنیم:

یک. فهرست اجمالی: این فهرست، بخش های عمده رساله را به کوتاهی نشان می دهد. در فهرست اجمالی، به بیان این عناوین بسنده می شود: فهرست تفصیلی، پیشگفتار، مقدمه، فصول متن، پیوست و کتاب شناسی. با فهرست اجمالی می توان برداشتی کلی از ساختار رساله را به دست آورد.

دو. فهرست تفصیلی: این فهرست شامل همه مباحث پایان نامه و رساله است. مباحث مقدمه، عناوین فصل ها، عناوین اصلی و فرعی هر یک از فصل ها و عناوین کلی پیوست ها در فهرست تفصیلی منعکس

می شود. بر اساس این فهرست، مباحث اصلی و فرعی رساله و نظم منطقی حاکم بر مباحث را باید به دست آورد.

سه. فهرست جدول ها، نمودارها و تصاویر: در پایان نامه و رساله استفاده از جدول، نمودار، تصویر، منحنی و امثال آنها رواج دارد و البته به شرط آنکه افراط نشود، امری پسندیده، لازم و مفید است. در فهرست جدول ها و نمودارها می توان عنوان هر یک از جدول ها، نمودارها و تصاویر را با شماره آنها نشان داد.

چهار. فهرست علائم: اگر در پایان نامه یا رساله به دلیل صرفه جویی در زمان، از علائم استفاده می کنید، در بخش فهرست می توانید آنها را همراه آنچه علامت بر آن دلالت می کند، بیاورید. مراد از علائم در پایان نامه اعم از علائم اختصاری است و آن شامل هرگونه علامت قراردادی است که شما به صورت خاص آن را اعتبار می کنید. به همین دلیل، علائم اختصاری رایج در علوم و فنون و نیز نمادهای دانش ها

مانند نمادهای ریاضی) از شمول آنچه بیان کردیم، بیرون هستند.

نقش عمده ارائه فهرست در آغاز پایان نامه، تسهیل و تصحیح ارتباط خواننده با پایان نامه است. به همین دلیل، کامل و دقیق بودن، کارایی فهرست را افزایش می دهد. فهرست آیات، روایات، اشعار، امثال و اموری مانند آنها را در آغاز رساله نمی آورند؛ بلکه در بخش پیوست و نمایه به این امور مهم می پردازند.

برخی دانشگاه ها و مؤسسه ها توصیه می کنند برای اموری چون اهدا، سپاس گزاری و حقوق معنوی، صفحات مستقلی در آغاز رساله و پیش از چکیده اختصاص داده شود. پیشنهاد ما این است که همه این امور را در صفحه ای با عنوان پیشگفتار می توان آورد. بنابراین، پیشگفتار شامل حداقل سه بحث مختصر است:

اول. تقدیر و سپاس: تشکر از همه اشخاص حقیقی یا حقوقی که به نحوی در تکون پایان نامه مؤثر بوده اند و از حمایت های مادی و معنوی آنها استفاده کرده اید و تقدیر از گروه آموزشی یا پژوهشی مربوط، استاد یا استادان راهنما، استاد یا استادان مشاور، همه استنادی که در تدوین پایان نامه از آنها بهره برده اید.

دوم. بیان حقوق مادی و معنوی پایان نامه: حقوق مادی پایان نامه و رساله از حیث نتایج مطالعات، خلاقیت ها و نوآوری ها از آن دانشگاه یا مؤسسه ای است که شما به عنوان دانشجو یا طالب علم در آنجا به تدوین پایان نامه پرداخته اید. در باب حقوق معنوی اثر اختلاف نظر وجود دارد. عده ای فقط دانشجو را صاحب حقوق معنوی اثر می دانند که مسئولیت صحت و سقم پایان نامه نیز با او است. عدهای دیگر، علاوه بر دانشجو، استاد راهنما را نیز صاحب حقوق معنوی می دانند. دیدگاه نزدیک تر به اخلاق پژوهش آن است که دانشجو،

استاد راهنما و مؤسسه مربوط را صاحبان حقوق معنوی بدانیم. این سخن، به معنای سلب مسئولیت پایان نامه از دانشجو نیست؛ بلکه به آن معنا است که دانشجو برای انتشار پایان نامه باید موافقت دانشگاه و استاد راهنما را جلب کند.

سوم. تقدیم و اهدای اثر: پایان نامه حاصل تلاش علمی و طاقت فرسایی است که به شرط اثربخشی دارای ارزش معنوی فراوانی است. عده ای اهدای چنین اثری را فرصتی برای تکریم عزیزانی چون پدر و مادر، همسر، استاد، مربی، ولی و ... می دانند. زمانی که دوازده رساله در پارادوکس دروغگو را تصحیح می کردم، استاد منوچهر صدوقی ها، به نیکویی، یادآور شدند که انتشار این اثر را به کتاب شناس و احیاگر میراث مکتوب استاد محمد تقی دانش پژوه تقدیم کنم. این شیوه، نیکو و اخلاقی است؛ زیرا قدردانی از پیشکسوت ها، یکی از اصول اخلاق پژوهش است. تقدیر آن بود که انتشار جست و جو در میراث منطق دانان مسلمانان» را نیز به حضور استاد

منوچهر صدوقی ها تقدیم کنم.

2-5. مقدمه

اشاره

مباحثی چون طرح مسئله، بیان فرضیه ها و روش تحقیق، چارچوب نظری پایان نامه را ترسیم می کنند. مقدمه دو هدف دارد: به شما امکان

ص: 160

می دهد که خواننده، با برخی اطلاعات موضوع، دورنمای مختصری از آن را به دست آورد و اجازه می دهد که شما طرح مسئله تان را ابراز کنید. برخی مؤسسه ها توصیه می کنند هر یک از مباحث یاد شده، در فصلی مستقل آورده شود. با توجه به نقش مقدماتی آنها می توان در مقدمه ای به صورت مشروح به بیان آنها پرداخت. جایگاه این مباحث مقدماتی، جایگاه رئوس ثمانیه در علوم است که قداما در آغاز هر علمی به بیان آنها یا حداقل اهم آنها می پرداختند. در مقدمه، می توان به مباحث زیر اشاره کرد: بیان مسئله، پیشینه تحقیق و ضرورت آن، فرضیه ها، روش آزمون فرضیه، ساختار مباحث و منطق حاکم بر ترتیب فصول و نتایج تحقیق.

مقدمه، در رساله های معطوف به تصحیح اثر، ساختار و مباحث دیگری را می طلبد. معرفی کوتاه نویسنده رساله مصحح، معرفی اثر، جایگاه آن در تاریخ علمی که رساله به آن علم متعلق است، ملاحظات انتقادی و روش شناختی در باب اثر، معرفی دست نویس ها و شیوه تصحیح از مباحث عمده ای است که در این گونه پایان نامه ها به میان می آیند.

2-5-1. طرح مسئله

مهم ترین سرآغاز برای هر گزارش علمی اعم از مقاله، پایان نامه و کتاب، طرح مسئله است. اگر از طرح دقیق و صورتبندی مسئله در آغاز هر اثر علمی ناکام باشید، در تدوین منظم و منسجم آن کامیاب

نمی شوید. طرح مسئله، نقش مهمی در سامان منطقی اثر دارد. از طریق صورتبندی مسئله است که می توان از پراکنده کاری، خطای مسئله پنداری مبانی و پرداختن به حواشی و مقدمات دور مصون ماند.

مسئله تحقیق از اموری است که خوانندگان به طور قطع به دنبال آن می گردند. بنابراین، در عنوان باید آن را برجسته کرد. همچنین باید ارزشمندی تحقیق را در مسئله آن نشان داد. مهم ترین وظیفه دانشجو در پایان نامه متقاعد کردن خوانندگان و داوران در این خصوص است که پاسخ مسئله و حل آن را ارائه کرده است. به همین دلیل، در طرح مسئله باید ارتباط بین مسئله و پاسخ آن بیان شود. طرح دقیق مسئله، ارتباط منطقی مباحث و تناسب ادله و مدعا را به خوبی تأمین می کند.

در طرح مسئله چه مباحثی به میان می آیند؟ تعریف موضوع تحقیق، صورتبندی منطقی مسئله، بیان پرسش ها و مسائل فرعی و نیز بیان انگیزه محقق را در طرح مسئله می توان آورد. مسئله شما دقیقا چیست؟ و چرا به آن می پردازید؟ مراد از انگیزه محقق، ضرورت تحقیق نیست؛ بلکه بیانگر وجهه نظر و جهت گیری محقق است. همچنین در طرح مسئله می توانید به رهیافت خودتان اشاره کنید. تمایز رهیافت و روش را بیان کرده ایم. هرچه تصور خود و خواننده را از مسئله تحقیق بیشتر روشن کنید، کارایی و اثربخشی رساله افزون تر می شود. ملاک توفیق در طرح مسئله، بیان واضح و متمایز مسائل پژوهش است.

2-5-2. پیشینه تحقیق

پژوهش‌های پیشین در طرح تحقیقاتی به نحو مجمل و کوتاه گزارش می‌شود. در مقدمه امکان بسط و شرح افزون‌تر وجود دارد. مروری بر مطالعات نظام‌مند مربوط به مسئله تحقیق همراه اخذ موضع انتقادی (و نه لزوماً رد و انکار نشان می‌دهد که از چه میراثی برخوردار هستید، مواضع قوت و ضعف در تحقیقات پیشین کدام است و پژوهش شما با توجه به چنین پیشینه‌ای، چه ضرورتی دارد؟ آیا مسئله‌ای اساساً نوین را به میان آورده‌اید؟ آیا مسئله تحقیق شده قبلی را با فرضیه‌ها و مبانی جدیدی مطرح کرده‌اید. آیا همان مسئله و فرضیه را در شرایط نوینی به تحلیل و آزمون کشیده‌اید؟

در طرح تحقیقاتی امکان ارجاع وجود ندارد؛ اما در مقدمه پایان‌نامه می‌توانید به مطالعات انجام شده به طور مفصل ارجاع دهید. بنابراین، در آغاز پایان‌نامه با مقاله پژوهشی از گزارش مستند ره آورده‌های پیشین و مرور تاریخی - تحلیلی بر رهیافت‌ها گریزی نیست.

2-5-3. ضرورت تحقیق

بیان مستدل ضرورت تحقیق به ویژه در رساله‌های دکتری و سطح چهار ضروری است. مسئله تحقیق چه ضرورت اجتماعی یا اولویت معرفتی دارد؟ همان‌گونه که در فصل سوم آمد، بیان ضرورت تحقیق شما را از پرداختن به امور تکراری یا بی‌فایده مصون می‌کند. در بیان ضرورت

تحقیق، هدف پایان نامه و اهمیت آن را می آورید. البته بیان فواید تحقیق بلامانع است؛ اما هدف پنداری فایده خطایی است که از آن باید اجتناب کرد. ضرورت تحقیق را باید در پرتو گزارش مستند و نقد مستدل پیشینه تحقیق نشان دهید.

2-5-4. فرضیه

اشاره

تعریف فرضیه و فرایند فرضیه سازی در فصل سوم بحث شد. در آنجا گفتیم: فرضیه پاسخ حدسی و اولیه محقق به مسئله پژوهش است. فرضیه نیز مانند سایر عناصر تحقیق در طرح پژوهش به اجمال بحث می شود و در مقدمه پایان نامه به تفصیل می آید.

مواضع خطا در تدوین فرضیه

برخی خطاهای رایج در تدوین فرضیه پایان نامه ها و رساله های رشته های الهیات عبارت اند از:

خطای نخست: عده ای بیان نسبت بین دو متغیر را در تعریف فرضیه اخذ کرده اند و به این طریق معرف اخص از معرف شده است. گویند: «فرضیه تحقیق، حدس بخردانه در باره رابطه دو یا چند متغیر است که به صورت جمله خبری بیان می شود و نشانگر نتایج مورد انتظار است.» (سرمد، ص 30) این تعریف، تنها بر فرضیه در نوع

ص: 164

خاصی از تحقیقات، مانند تحقیقات همبستگی، (1) دلالت دارد و بر پژوهش های دیگر، مانند تحقیقات کیفی، زمینه یابی و تحلیلی منطقی صدق نمی کند. البته پژوهش های معطوف به همبستگی را نباید در تحقیقات تجربی حصر کرد؛ بلکه در مطالعات درون دینی نیز، به عنوان مثال، می توان فرضیه داشت که متضمن بیان نسبت بین دو متغیر باشد؛ مثلاً- وقتی در باره «ایمان و آرامش روانی در قرآن و روایات» مطالعه می کنیم، در واقع به کشف نسبت بین دو متغیر (ایمان و آرامش روانی) می پردازیم؛ اما این نسبت را به دام تجربه نمی اندازیم؛ بلکه با رهیافت درون دینی به کشف آن می پردازیم؛ بر خلاف بررسی ایمان و آرامش روانی با رهیافت تجربی. در مطالعات تاریخی نیز می توان به تحقیق در باره همبستگی پرداخت؛ به عنوان مثال، می توان نسبت بین شایسته سالاری در انتصاب ایران و صاحبان دیوان و آشوب های شهری در قلمرو شرق عباسی را مطالعه کرد و نیز می توان همبستگی بین نهاد دین و دولت را در گستره تاریخی به تحقیق سپرد.

بنابراین، رابطه بین دو یا چند متغیر در مطالعات دینی نیز قابل رصد است و به ویژه در رهیافت های تاریخی، تطبیقی، درون دینی و مطالعات اخلاقی، پرداختن به چنین پایان نامه هایی اولویت و ضرورت

ص: 165

1- تحقیقات همبستگی correlation شامل پژوهش هایی است که به کشف یا تبیین رابطه متغیرهای مختلف با استفاده از ضریب همبستگی می پردازد.

دارد؛ اما بسیاری از پژوهش‌های دیگر، نسبت بین دو متغیر را جست و جو نمی‌کنند. قریب به اتفاق مطالعات فلسفی، پژوهش‌های تحلیلی - منطقی، مطالعات کلامی، فقهی، اصولی و حتی مسائل متعدد در قرآن پژوهی اساساً معطوف به همبستگی نیستند؛ به عنوان مثال، بحث از ترجمه ناپذیری قرآن، آن‌گاه که معطوف به تبیین نشود، مطالعه همبستگی نیست؛ مگر آنکه، به تکلف، ادله یک نظریه یا مؤلفه‌های مفهومی یک تصور را متغیرهای وابسته بدانیم.

خطای دوم: برخی دانشجویان، پیش فرض‌ها را همان فرضیه تحقیق می‌پندارند. توجه به تمایز فرضیه‌ها و پیش فرض‌ها اهمیت دارد. پیش فرض‌ها، مقدمات و مبادی تصویری و تصدیقی هستند که تحقیق بر آنها استوار است؛ ولی محقق آنها را به عنوان مسئله مورد بحث تفصیلی قرار نمی‌دهد؛ بلکه به اجمال تمام به آنها اشاره می‌کند؛ در حالی که فرضیه، پاسخ محقق به مسئله است؛ به گونه‌ای که تمام تحقیق مصروف ارزیابی و آزمون آن فرضیه است.

خطای سوم: باید به تمایز فرضیه تحقیق با فرضیه صفر (1) توجه کرد. فرضیه، به طور کلی حدس و گمانی است در باره چگونگی تغییری ناشناخته. فرضیه صفر، فرضیه‌ای است که منکر وجود رابطه یا اثر بین متغیرها است. معمولاً این فرضیه، بیان‌کننده عدم تفاوت یا

ص: 166

1- null-hypothesis

رابطه میان متغیرها است. دست یابی به فرضیه پوچ یا صفر، می تواند از طریق منطق و قبل از پژوهش صورت پذیرد. (با استفاده از برهان پیشین (1) یا آنکه بعد از آزمون فرضیه تحقق یابد. این فرضیه را نوعی از فرضیه های آماری (2) می خوانند؛ یک مثال در باب فرضیه آماری صفر چنین است: احتمالاً باید بین میزان سواد و درآمد در یک جامعه باز رابطه ای نباشد. (ساروخانی، ص 115)

2-5-5. روش تحقیق

تلاش محقق در پایان نامه، اثبات یا تأیید فرضیه خود و ابطال یا تضعیف فرضیه های رقیب است. این امر، محتاج چارچوب نظری، روش و ابزارهای مناسب است. در طرح تحقیقاتی، به اجمال، روش خود را معرفی می کنید؛ اما در مقدمه رساله به نحو تفصیلی و با اشاره به جزئیات، باید همه عناصر روش شناسی تحقیق ارائه شود. علاوه بر آنها، دلایل خودتان را در خصوص انتخاب این روش ها و ابزارها بیاورید؛ به عنوان مثال، شما مسئله دامنه و شعاع عصمت نبی را با روش های مختلف می توانید مطالعه کنید. اولاً باید روشن باشد که چرا روش کلامی (تحلیلی پیشین) را اخذ کرده اید یا چرا روش مطالعات درون دینی را برگزیده اید. همچنین است اگر با رهیافت تاریخی به

ص: 167

apriori reasoning -1

statistical hypothesis -2

پژوهش در این مسئله پردازید؛ به عنوان مثال، وقتی رهیافت میان رشته ای را در حل یک مسئله بر می‌گزینید، باید نشان بدهید که اولاً مسئله تحقیق از مسائل چندتباری است (1) و ثانیاً باید روش و الگوی پژوهشی خود را در رهیافت میان رشته ای بنویسید.

سه اشتباه رایج در این مقام وجود دارد: یک. خطای در آمیختن گونه تحقیق با روش تحقیق؛ دو. خطای بسنده کردن به عنوان‌ها؛ سه. خطای اخذ روش نامناسب با فرضیه. بنابراین، توصیه می‌کنیم از بسنده کردن به واژه‌هایی چون مطالعه کتابخانه ای یا مطالعه میدانی پرهیزید و تصور خود از روش تحقیق را به وضوح بنویسید. انگار ما از روش تحقیق، نقش مهمی در به کار بستن آن دارد. همچنین بیان روشن و دقیق روش تحقیق انگاره داوران و به طور کلی خوانندگان را به تصور شما نزدیک تر می‌کند.

2-5-6. ساختار رساله

یکی از مباحث مؤثر در مقدمه، بیان فصل‌های پایان‌نامه، ترتیب آنها و منطق حاکم بر ترتیب آنها است؛ به گونه ای که انسجام و ارتباط منطقی رساله معلوم شود. ترتیب منطقی هر یک از فصول بر یکدیگر، نشان دهنده انسجام رساله است. در مقدمه رساله بیان کنید که آن، به ترتیب شامل چه فصل‌هایی است؟ و این فصل‌ها چرا با چنین ترتیبی

ص: 168

1- تعریف مسئله چندتباری را نک: فرامرز قراملکی، روش‌شناسی مطالعات دینی، ص 277.

سامان یافته اند؟ به بیان تمثیلی، باید نقشه هوایی رساله را در اختیار خوانندگان قرار داد تا بر اینکه رساله چه ساختاری دارد و چرا واجد چنین ساختاری است، وقوف یابند.

2-5-7. نتیجه

پایان بخش مقدمه رساله، بیان اهم نتایج تحقیق است. جنبه های نوآوری رساله و یافته های محقق به اختصار بیان می شود. نتیجه را نباید با چکیده اشتباه کرد. در اینجا صرفاً به بیان اجمالی حاصل پژوهش بسنده می کنیم. ادله و مستندات و سایر مباحث مربوط، در متن پایان نامه می آید. بیان اجمالی نتیجه تحقیق، به ویژه در رساله های دکترا و سطح چهار، الزامی است.

2-6. متن رساله (فصل ها)

پس از مقدمه، باید به متن اصلی پایان نامه پرداخت. متن اصلی رساله شامل تعداد محدودی از فصل ها است. در تعداد و ترتیب فصل ها، آرای مختلفی وجود دارد. غالب کسانی که در این مقام اظهار نظر می کنند و بخشنامه ها و آیین نامه های مؤسسات، غالباً معطوف به پایان نامه ها در رشته های تجربی (اعم از علوم پایه و علوم رفتاری) است. در خصوص رساله های الهیاتی و مطالعات دینی پیشنهاد می شود که ملاک تعداد و ترتیب فصل ها، مسائل و پرسش های فرعی مربوط

به مسائل پایان نامه باشد؛ یعنی فصل های رساله تابع مسائل آن است. آنچه در این مقام مهم است، روشن بودن منطق حاکم بر ساختار رساله است؛ یعنی تعداد و ترتیب فصل ها باید دلایل موجه داشته باشد.

ملاک پیشنهادی را با ذکر مثالی توضیح می دهیم. فرض کنید پایان نامه شما در خصوص «معرفت به خدا نزد شیخ مفید و شیخ الرئیس» است. برای این پایان نامه غالباً فصل های زیر را پیشنهاد می کنند. این پیشنهاد را ارزیابی کنید:

فصل اول، معرفی شیخ مفید و آثارش؛ فصل دوم، معرفی شیخ الرئیس و آثارش؛ فصل سوم، تعریف علم و اقسام آن و امکان معرفت؛ فصل چهارم، معرفت به خدا نزد شیخ مفید؛ فصل پنجم، معرفت به خدا نزد شیخ الرئیس؛ فصل ششم، مقایسه بین شیخ مفید و شیخ الرئیس

این ساختار که در غالب پژوهش های تطبیقی رواج دارد، دارای چندین رخنه و خلل است: اولاً دو فصل نخست پرداختن به مقدمات دور است. این سخن به معنای آن نیست که در چنین رساله ای نباید به معرفی شیخ مفید و شیخ الرئیس پرداخت؛ بلکه تأکید بر این است که بیان بسیار اجمالی در باره آن دو دانشمند و معطوف به آنچه در پایان نامه محتاج آن هستیم، در مقدمه قابل اشاره است. ثانیاً فصل سوم نیز مبتنی بر خطای مسئله پنداری مبادی است و مباحث آن به نحو

بسیار اجمالی در پیش فرض ها می آید. ثالثاً پایان نامه موضوع محورانه سامان یافته است و عناوین فصل ها به مسائل تحقیق اشاره نمی کند.

بنابر این، ساختار مسئله محور چنین پایان نامه ای در گرو آن است که معرفت بشر به خدا» به مسائل جزئی تر تحلیل و در هر فصلی، مسئله ای تحقیق شود. بر این اساس، چنین پایان نامه ای ساختار زیر را پیدا می کند:

فصل اول، امکان علم بشر به خدا؛ فصل دوم، ضرورت شناخت خدا؛ فصل سوم، راه های خداشناسی؛ فصل چهارم، سنخ و گونه های معرفت به خدا؛ فصل پنجم، تحول پذیری علم بشر به خدا؛ فصل ششم، معرفت روا و ناروا نسبت به خدا؛ فصل هفتم، آثار معرفت به خدا که خود می تواند به ابعاد مختلفی چون: آثار روانی، اجتماعی و وجودی تحلیل شود؛ فصل هشتم، کثرت در معرفت به خدا؛ فصل نهم، موانع معرفت به خدا؛ و....

دانشجو در پرتو وقوف بر مسائل تحقیق - که در بحث از طراحی طرح پژوهش بیان شد می تواند صرفاً به دو یا سه مسئله بسنده کند.

در تدوین مسئله محور رساله، هر فصلی به مسئله ای معین اختصاص می یابد و با ساختار زیر به بحث از آن مسئله می پردازد:

چکیده فصل (بدون عنوان چکیده)، طرح مسئله، گزارش و تحلیل

ص: 171

آرای شیخ مفید در خصوص همان مسئله، گزارش و تحلیل آرای شیخ الرئیس در خصوص همان مسئله، توصیف مواضع وفاق و خلاف آن دو، تبیین مواضع خلاف و وفاق آن دو و نتیجه بحث. نتیجه باید با هدف فصلی که در طرح مسئله بیان شد، سازگار باشد.

یکی از فواید ساختار مسئله محور این است که به ویژه در رساله های دکترا، هر فصلی استعداد تبدیل شدن به یک مقاله علمی پژوهشی را پیدا می کند.

2-7. نتیجه

بخش پایانی رساله، نتایج آن است. در عنوان این مبحث، واژه «نتیجه» روشن و کافی است و نیازی به افزودن پسوند «گیری» نیست. پایان نامه گزارش مستند و مستدل از تحقیق است که به تفصیل بیان می شود. در پایان آن می توان نتایج تحقیق را بدون استدلال، استناد و ارجاع گزارش کرد. امانت داری و صداقت، دو اصل مهم در نگارش نتیجه است. بر اساس این دو اصل، باید صرفاً به آنچه از پایان نامه به دست می آید، بسنده کرد و از هرگونه گزاف گویی و ادعاهایی که در پایان نامه از آنها بحث استدلالی نشده است، خودداری کرد.

ص: 172

2-8. پیوست

پس از اتمام پایان نامه، مجال به میان آمدن هر گونه پیوست وجود دارد. پیوست ها می توانند شواهد مختلف از عبارت هایی باشند که در پایان نامه، به دلیل اختصار و انسجام، از آوردن آنها خودداری شده است. همچنین، یادداشت های مختلف و نمونه های قابل تأمل نیز در این بخش قابل ذکر است.

2-9. نمایه

نمایه اهمیت فراوانی در سهولت استفاده از پایان نامه دارد. اگرچه پایان نامه سند غیر چاپی است؛ اما نسخه هایی از آن در کتابخانه های مؤسسات مربوط نگهداری می شود و مراجعه به آنها مجاز است. استفاده آسان از هر کالا و خدماتی یک اصل اخلاقی در اخلاق حرفه ای است. در بخش نمایه، که آوردن آن الزام قانونی ندارد، می توان اعلام، مکاتب، کسان، مفاهیم و اصطلاحات، کتاب ها، اشعار، روایات و امثال آنها را آورد.

2-10. کتاب شناسی

اشاره

کتاب شناسی شامل گزارش مرتب از منابع و مآخذ استفاده شده در پایان نامه با بیان همه مشخصات چاپی است. منابع تحقیق شامل همه اسناد قابل مراجعه یعنی کتاب، اعم از چاپ شده و دست نویس، مقاله های علمی پژوهشی و سایت های معتبر است. احراز اعتبار علمی

ص: 173

و پژوهشی برای منبعی که از مستندات نیست، بلکه صرفاً نقد شده است، ضرورت ندارد.

کتاب شناسی دارای دو ترتیب عرضی و طولی است. مراد از ترتیب عرضی، بیان مرتب مشخصات یک منبع است و منظور از ترتیب طولی، ترتیب منابع است. شیوه های مختلفی در هر دو ترتیب وجود دارد. توصیه ما روش ونکوور با اندک تصرف و اصلاح است. در این روش منابع در ترتیب طولی بر حسب الفبایی اسم معروف (نام خانوادگی) نویسنده اول هر مأخذ صورت می گیرد. ترتیب عرضی را در مقاله و کتاب به شرح زیر می توان نشان داد:

2-10-1. مقاله

نام خانوادگی نویسنده (ها)، نام نویسنده (ها)، عنوان مقاله (ترجیحاً داخل «») برای بازشناسی آن از کتاب)، نام کامل مجله، سال انتشار، شماره جلد، شماره صفحه.

نمونه فارسی: فرامرز قراملکی، احد، قراملکی، علی مظهر، «الگوی علم شناسی اصولیان»، مقالات و بررسی ها، سال 13، شماره (3) 75، ص 105.

نمونه انگلیسی

Ghorbani, N. Watson, P.J. Gharamaleki, Constructive thinking Evidence of validity Among Iranian Managers, Psychological Report (ISI), 2005

در روش ونکوور تاریخ نشر را پس از نام نویسنده یا نویسنده ها

ص: 174

می آوریم. این امر به نحوه ارجاع در پایان نامه بستگی دارد. به دلیل تصرفی که در نحوه ارجاع داریم، تاریخ نشر را در پایان مقاله و کتاب می آوریم. در مبحث شیوه ارجاع در پایان نامه به این بحث خواهیم پرداخت.

این سبک را در خصوص هر مقاله ای اعمال می کنیم چه آنکه در مجله منتشر شود یا در مجموعه مقالات و دائرة المعارف ها انتشار یابد. در مجموعه مقالات و دائرة المعارف پس از نام مجموعه به نام ویراستار (یا سرویراستار) و مشخصات چاپی اشاره می کنیم.

نمونه: لاشی حسین، «پوریای ولی»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، 1383، ص 743-744.

2-10-2. کتاب

قبل از بیان ترتیب افقی در بیان مشخصات کتاب توجه به یک نکته اهمیت دارد: کتاب های مورد استفاده دانشجویان الهیات و معارف اسلامی، غالباً علاوه بر نویسنده، حاصل تلاش عده دیگری از دانشمندان اعم از شارح، مترجم و مصحح نیز هست. منابع کهن که به صورت دست نویس هستند، به اهتمام و کوشش کسی چاپ می شود یا با تصحیح انتقادی استاد جامه طبع می پوشد. گاهی اثری تاریخی را کسی در گذشته ترجمه و استادی آن را تصحیح و چاپ می کند. چنین

ص: 175

اثری، علاوه بر نویسنده، مترجم و مصحح نیز دارد. در این مقام، به ترتیب ترجمه و تصحیح باید دقت کرد. برخی مؤسسه‌ها بین کوشش، اهتمام و تصحیح فرقی قائل نمی‌شوند و همه با نام «به کوشش» یاد می‌کنند؛ (مانند دائرة المعارف بزرگ اسلامی) اما شایسته آن است که بر حسب روی جلد، به طور دقیق، همه موارد را بازنمایی کنیم.

شیوه: نام خانوادگی [اسم معروف نویسنده(ها)، نام نویسنده(ها)، نام کامل کتاب، نام مصحح، محقق، مترجم(ها)، محل نشر، ناشر، سال انتشار.

نمونه 1: رازی امام فخر الدین، الملخص [بخش منطق]، مقدمه، تصحیح و تعلیق احد فرامرز قراملکی و آدینه اصغری نژاد، تهران، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، 1381.

نمونه 2: شیرازی ملاصدرا، مبدأ و معاد، ترجمه احمدبن محمد حسینی اردکانی، به کوشش / اهتمام عبدالله نورانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی

نمونه 3: Nichols Paul, Social Survey Methods, Oxford, Oxfam, 1991.

3. شیوه نگارش

گفتن آسان است و نوشتن دشوار، (سمیعی، نگارش و ویرایش، ص 5) اما نوشتن پایان نامه به دلیل جهت گیری پژوهشی آن دشوارتر است. نگارش، جامه ای بر اندام پژوهش است که با آن جامه عرضه می‌شود. فاخر بودن جامه باید دغدغه اصلی در تدوین رساله باشد. مهم ترین

ص: 176

ویژگی جامه فاخر، برخورداری پایان نامه از زبان معیار است. ورود عناصر زبانی متروک، منسوخ یا مهجور، اصرار در سره نویسی و عربی زدایی، گرتة برداری از زبان بیگانه و کاربرد عناصر زبان محلی سبب دوری نگارش پایان نامه از زبان معیار می شود. زبان معیار هرچه به زبان جاری و متداول نزدیک تر باشد، بهتر است. (همان، 51 - 55)

بر این اساس، زبان نگارش، ساده است؛ اما نه سطحی. در میان سه سطح زبان یعنی مکالمه، علم، و تخیل، زبان پایان نامه، به سطح زبان علم متعلق است. به همین دلیل، باید از جمله بندی های طولانی، هجو، هزل، طنز، فکاهه و مدح اجتناب کرد و همیشه عفت قلم را پاس داشت و از سوق بحث به ابراز احساسات و ارزش داوری پرهیز کرد.

اصطلاحات علوم را باید با دقت و درستی به کار برد. داوران به حق در این خصوص سخت گیری دارند؛ به عنوان مثال، برای غیر متخصص، دو اصطلاح عام و مطلق متمایز نیست؛ اما در نوشتار فقهی در آمیختن این دو مفهوم نابخشودنی است. همچنین است دو اصطلاح self و ego در روان شناسی

درست نویسی و رعایت ساختار الفاظ، و رعایت نظم نگارشی نیز دو اصل مهم در تدوین پایان نامه است. از پریشان انشایی، حشو، زواید، قلم فرسایی و زیاده نویسی نیز باید اجتناب کرد. عده ای با گرایش به کتاب سازی به حاشیه پردازی و تکرار مکررات و توضیح واضحات روی

می آورند. بیماری سخن، زیاده گویی است. توصیه نظامی را بنیوشیم:

کم گوی و گزیده گوی چون در *** تا از کم تو جهان شود پر

پس از نگارش پایان نامه آن را از حیث درستی و دقت عبارتها بازخوانی و آن را بر اساس شیوه نگارش فرهنگستان ویرایش کنید. البته شیوه نامه های مختلفی در نگارش وجود دارد؛ به عنوان مثال، کتاب غلط نویسیم ابوالحسن نجفی (نجفی، ص 130) با شیوه نام فرهنگستان تفاوت های عمده دارد.

رعایت یکنواختی در نگارش در این مقام اصل مهم است. بر همین اساس، از به کار بردن سلیقه های مختلف باید اجتناب کنید و شکل نهایی آن را به نقد دوستان، استادان و پیشکسوتان بسپارید که با دانش نقد، علف هرزه های عیب را از پایان نامه خود بزدايید.

4. شیوه ارجاع

اعتبار علمی پایان نامه به مستند یا مستدل بودن مباحث آن است. استدلال متقن و استناد معتبر، ملاک سنجش ارج علمی رساله است. اعتبار صوری و صدق مقدمات، سبب اتقان ادله و مستندات دقیق و معتبر نیز سبب اقباع می شود. غالب دانشجویان در این مقام با چند ابهام رویه رو می شوند؛ از جمله: ارجاع نویسی چیست و چه ضرورتی دارد؟ چه مواردی را باید مستند کرد؟ شیوه

ص: 178

مراد از ارجاع نویسی، ارائه مستندات یک سخن، انگاره یا دیدگاه است و نقش آن، امانت داری نسبت به صاحبان دیدگاه، سهولت مراجعه خواننده به اصل سخن و دیدگاه، و یافتن زمینه های آن در مأخذ مربوط است. در مواضع مختلفی باید به بیان مستندات پرداخت: یک، نقل یک سخن یا گزارش از یک پژوهش نظام مند؛ دو، نقد دیدگاه و ارزیابی نظریه ای خاص؛ سه، استشهاد به افکاری که با چارچوب نظری یا مبانی نویسنده هم سو است. این موارد شامل تحقیقات سابق نویسنده نیز می شود؛ یعنی شما می توانید به پژوهش هایی که قبلاً انجام داده و آنها را در مجله های علمی پژوهشی معتبر داخلی یا خارجی منتشر کرده اید، ارجاع بدهید. اطلاعات عمومی، اصول متعارف و امور بدیهی را نباید ارجاع داد. همچنین ارجاع در چکیده ناروا است. ملاک ارجاع، رؤیت دقیق منابع است و گرایش به انبوه سازی مأخذ و استفاده از مأخذ دیگران بدون رؤیت، غیر اخلاقی و خبط آور است.

شیوه های مختلف ارجاع وجود دارد: ارجاع در پایان هر فصل، ارجاع در پاورقی و ارجاع در متن سه شیوه عمده اند. در بیان این سه شیوه عمده، ترتیب زمان رواج آنها لحاظ شده است. در هر شیوه عمده ای، سلیقه های فراوان وجود دارد. ملاک در انتخاب شیوه، سهولت، سرعت، تمرکز ذهنی خواننده و رواج جهانی است. اخلاق

پژوهش بر سهولت و سرعت در رؤیت مآخذ با حفظ تمرکز ذهنی خواننده تأکید دارد. بر این اساس، ارجاع در متن بر دو شیوه دیگر ترجیح دارد. و به همین دلیل، این شیوه رواج جهانی یافته است و در کشور ما نیز بسیاری از مراکز پژوهشی، مانند دانشگاه تهران، دانشگاه تربیت مدرس، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، دانشنامه جهان اسلام و مجله های علمی پژوهشی از این شیوه تبعیت می کنند.

ارجاع نویسی در متن به سبک آمریکایی و غالب کشورهای صنعتی، نام مؤلف، تاریخ نشر اثر و صفحه است. غالباً صفحه نیز نیاز نیست. نمونه های زیر را می توان ملاحظه کرد:

نمونه یک: بر حسب تحقیقات کالینز (1999)....

این در جایی است که از کالینز تنها یک اثر (مقاله یا کتاب) استناد شده است و در پایان نامه به پژوهش وی - و نه سخن وی - ارجاع می شود.

نمونه دو: واتسون نشان داد (2000a)....

نمونه سه: تعبیر واتسون این است که... (2000b، ص 10).

در این سبک ارجاع نویسی، اسمی از اثر در میان نیست و این امر از چند جهت قابل نقد است: اولاً. در پژوهش های الهیاتی در دوره اسلامی غالب منابع، آثار دست نویس، چاپ سنگی یا چاپ جدید هستند که تاریخ تألیف آنها معلوم نیست یا تاریخ تألیف متفاوت از تاریخ کتابت و چاپ است. ثانیة. عنوان کتاب در اعتبارسنجی

ص: 180

مستندات پایان نامه اهمیت دارد؛ به عنوان مثال، در ارجاع به فاضل مقداد سیوری، اینکه به شرح باب حادی عشر ارجاع شود یا به اللوامع الالهیه، تفاوت فاحشی وجود دارد.

بر اساس ملاحظه های یاد شده، برخی مؤسسه ها و مراکز پژوهشی سعی کرده اند، شیوه ارجاع به متن را بومی کنند. نمونه های زیر را می توان ملاحظه کرد:

- بر اساس برخی از تحقیقات (فرامرز قراملکی، «از کثرت گرایی تا جهان شمولی معرفت»).

- علامه حلی بر آن است که... (کشف الفوائد، 20).

- برخی از متکلمان بر این سخن تصریح کرده اند (رازی، مطالب عالیه، 1، 50).

- بوعلی در اشارات تعبیر را به گونه ای دیگر می آورد... (ص 20).

- فرهنگستان زبان و ادب فارسی (شیوه نامه نگارش، 95).

اصل در این نمونه ها اختصار است. نام مؤلف یا نام اثر تکرار نمی شود و در مواضعی که سبب اشتباه نشود از ذکر کوتاه نوشت هایی چون ص، ج پرهیز می شود.

اگر اثری بدون مؤلف باشد و سازمانی آن را پدید آورد، نام سازمان را به عنوان پدیدآورنده می نویسیم.

ارجاع به آیات با نام سوره و شماره آیه انجام می شود.

اصل بسیار مهم و در موارد فراوانی مورد غفلت، ارجاع به پدیدآورنده است. وقتی مقاله ای در یک دائرة المعارف یا نشریه ای

ارجاع می دهید، باید مؤلف مقاله را بنویسید؛ نه اسم دائرة المعارف یا مجله یا ویراستار را.

نمونه: عده ای بر آنند (فرامرز قراملکی، «جذر اصم»).

نمونه های خطا:

- (دانشنامه جهان اسلام، ج 2، ص 100).

- (دائرة المعارف فلسفه، ج 8، ص 200).

- (پل ادواردز، دائرة المعارف فلسفه).

- (نهج البلاغه، خطبه 33).

- (امام علی، نهج البلاغه، خطبه 45).

نهج البلاغه مجموعه ای از سخنان گهربار امام علی (علیه السلام) است که مانند جوامع روایی توسط پدید آورنده های تألیف شده است. در ارجاع به آن باید نام پدید آورنده را نوشت:

- (سیدرضی، نهج البلاغه، خطبه 45).

در نقل قول ها باید از امور زیر پرهیز کرد:

- نقل قول فراوان. البته ارجاع فراوان از نقل قول فراوان متفاوت است.

- نقل قول غیر فارسی، جز در خصوص آیات قرآن.

- نقل قول مستقیم مفصل.

ارجاعات و نقل قول ها باید به گونه ای باشد که تحلیل پدید آورنده پایان نامه را کمرنگ نکند و رساله را به مجموعه ای از یادداشتها از منابع مختلف تبدیل نسازد.

1. طرح مسئله

غالب دانشگاه ها دفاع از رساله دکتری را مشروط به انتشار یا پذیرش یک مقاله علمی پژوهشی در نشریه نمایه شده ملی یا بین المللی کرده اند. چگونه می توان از پایان نامه یا رساله مقاله ای را اخذ و آن را به نحوی سامان داد که در ارزیابی داوران نشریه مقبول افتد؟ مقاله علمی پژوهشی چیست؟ و با گونه های دیگر مقاله ها (مانند مقاله علمی آموزشی، علمی ترویجی و اطلاع رسانی) چه تمایزی دارد؟ اثربخشی مقاله های علمی پژوهشی مرهون چه عواملی اند؟ در تدوین مقاله علمی پژوهشی چه دام ها و آسیب هایی وجود دارد و چگونه می توان از گرفتار آمدن به آنها پیشگیری کرد؟ اصول و فنون تدوین مقاله علمی پژوهشی کدام اند؟

در این فصل، با اشاره ای کوتاه به نسبت پایان نامه و رساله با مقاله علمی پژوهشی به تعریف این گونه مقاله و اثربخشی آن می پردازیم. اصول، فنون و مهارت‌های تدوین مقاله علمی پژوهشی در بخش محتوایی، ساختاری و نگارشی را در ضمن بیان نکات راهبردی و کاربردی می آوریم.

2. نسبت مقاله علمی پژوهشی با پایان نامه و رساله

تحقیقات مربوط به پایان تحصیلات تکمیلی، مطالعه نظام مندی است که علاوه بر پایان نامه و رساله، می تواند مقاله یا مقاله های علمی پژوهشی را نیز بار دهد. اهمیت این امر به حدی است که در بسیاری از مراکز دانشگاهی و حوزوی انتشار مقاله مقتبس از پایان نامه و رساله یک الزام آموزشی انگاشته می شود. از دو جهت می توان نسبت بین پایان نامه و رساله را با مقاله علمی پژوهشی تحلیل کرد

مقاله علمی پژوهشی را ابتدا سردبیر متخصص و جین می کند و در صورت احراز شایستگی، برای ارزیابی و داوری، حداقل به دو داور می سپارد. پس از تأیید داوران، در هیئت تحریریه نشریه که اعضای آن جمعی از پژوهشگران پر تجربه اند، طرح می شود و در صورت موافقت اکثریت اعضا، گواهی پذیرش مقاله صادر و مقاله در نشریه جای می یابد. اخذ چنین محصولی از پایان نامه و رساله، موفق بودن آن را اثبات و توان

پژوهشی دانشجو را نشان می دهد. مقاله علمی پژوهشی گزارش عام داوری شده از پایان نامه است. به همین سبب، در جشنواره های پژوهشی مؤسسات آموزش عالی سالانه پایان نامه یا رساله ای که بیشترین مقاله علمی پژوهشی را منتشر کند، تشویق می شود. (1)

اگرچه انشا پنداری مقاله علمی پژوهشی نزد عده ای رواج دارد؛ مقاله

ص: 185

1- به عنوان مثال می توان از پایان نامه کارشناسی ارشد آقای محمدجواد فلاح، دانش آموخته گروه معارف دانشگاه تهران نام برد که در همایش سال 1389 تشویق و مقاله های زیر از پایان نامه وی منتشر شد: - فرامرز قراملکی، احد، فلاح، محمدجواد، «تحلیل برهان فسخ عزایم در مثنوی مولوی»، خلاصه مقالات همایش بین المللی بزرگداشت هشتادمین سال تولد مولانا، دوره جدید، شماره 1، ص 320، 1389. - فرامرز قراملکی، احد، فلاح، محمدجواد، «خداشناسی علوی در مثنوی مولوی» آینه میراث، 1، 38، ص 155-164، 1389. - معارف، مجید، فرامرز قراملکی، احد، فلاح، محمد جواد، «بررسی اسناد روایت عرفت الله...»، تحقیقات قرآن و حدیث، الزهراء، شماره 10. - فلاح، محمدجواد، فرامرز قراملکی، احد، «بررسی تطبیقی شروح نهج البلاغه در برهان فسخ عزایم» فصلنامه علمی پژوهشی فلسفه دین (پردیس قم)، شماره 3، ص 99-118. - فلاح، محمدجواد، «تحلیلی بر چگونگی دلالت معرفت نفسیر شناخت خدا»، فصلنامه اندیشه نوین دینی، شماره 10، ص 101-123، پاییز 1381. - فلاح، محمدجواد، فرامرز قراملکی، احد، «گونه شناسی و تقریر برهان فسخ عزائم»، فصلنامه پژوهش های فلسفی کلامی (دانشگاه قم)، شماره 46، زمستان 1389

از انشا متمایز است. مهم ترین تمایز مقاله علمی پژوهشی با انشا نویسی و حتی با مقاله ها و تحقیقات ترمی در این است که نگارش مقاله علمی پژوهشی آخرین مرحله فرایند پژوهش است. بدون پژوهش نظام مند، نمی توان به مقاله علمی دست یافت و پایان نامه و رساله هم در واقع حاصل پژوهش نظام مند است. دانشجوی در تحقیقات پایان تحصیلات تکمیلی، نوشتن مقاله علمی مقتبس از پژوهش نظام مند را مشق می کند که مهارت و توانایی آن را به دست آورد. وقتی به تدوین مقاله علمی پژوهشی علاقه مند می شوید، نگارش آن نه نخستین گام بلکه آخرین گام است. پس، مقاله علمی پژوهشی مقتبس از پایان نامه و رساله، حاصل مطالعه نظام مند شما در پایان تحصیلات تکمیلی و نشان دهنده میزان کامیابی شما در این مطالعه است.

3. دام ها و آسیب ها

مراکز دانشگاهی و حوزوی دانشجویان ارشد و دکتری و طلاب سطح سه و چهار را به تدوین و انتشار مقاله علمی پژوهشی ترغیب می کنند. شیوه های تنبیهی و تشویقی فراوانی هم در این باره وجود دارد. مشروط بودن دفاع رساله به مقاله علمی پژوهشی، یک شیوه تنبیهی است. همچنان که امتیاز دادن به مقاله های مقتبس از پایان نامه و رساله در جشنواره های پژوهشی، ورود به مقطع بالاتر تحصیلی، جذب

هیئت علمی و ارتقا به دانشیاری نمونه هایی از شیوه های تشویقی اند. سیاست های تشویقی و تنبیهی، غالباً راه های حقوقی اند که انگیزه های بیرونی افراد را تقویت کنند؛ اما اگر این سیاست ها با روش های اخلاقی معطوف به انگیزه های درونی و افزایش خودانگیزگی همراه نشوند، آسیب زا خواهند بود. کتاب سازی، مقاله پردازی، انتحال و سرقت علمی، توسل به ابزارهای غیر اخلاقی در انتشار مقاله، ارجاعات نادرست و فریبنده و اخذ پذیرش کاذب نمونه هایی از این آسیب ها هستند. سیاست های نظارتی بر نشریه ها و تخصیص هزینه های فراوان برای کنترل نشریه ها و مقاله ها، از رواج این آسیب ها حکایت می کند. این آسیب ها در انتشار مقاله علمی پژوهشی، خود، منشأ آفت های زیانبار فردی و اجتماعی می شود؛ به عنوان مثال، گرفتار شدن به این آسیب ها در انتشار مقاله، فرد را از محقق بودن دور می سازد و به تدریج، هویت حرفه ای او را از میان بر می دارد.

مصون ماندن از این آسیب ها، محتاج برنامه ها و شیوه های پیشگیری و درمان است. برخی از این شیوه ها را در مباحث آینده بیان می کنیم؛ اما مهم ترین برنامه پیشگیری، نگاه شما به هدف انتشار مقاله علمی پژوهشی است.

4. هدف از انتشار مقاله علمی پژوهشی

هدف از انتشار مقاله علمی پژوهشی چیست؟ سیاست های تشویقی و تنبیهی ممکن است سبب خطای هدف پنداری فایده شوند. مقاله علمی پژوهشی، بنا به تعریف، باید مرز دانش را توسعه دهد یا مشکلی را در جامعه حل کند. این نگاه به مقاله علمی پژوهشی، آن را به شرط اثربخشی تعریف می کند. بنابراین، صرف انتشار مقاله سبب توسعه مرز دانش یا گشوده شدن مسئله اجتماعی نمی شود؛ بلکه رواج مقاله های غیر اثربخش، جز اسراف در کاغذ و زمان فایده تی ندارد. نگاه شایسته به مقاله علمی پژوهشی، اثر بخشی آن را مهم ترین ره آورد نشر مقاله می بیند. این امر، در گرو تعیین اهداف شایسته و شیوه های مناسب در دست یابی به آن اهداف است.

اما، خطای اخذ فایده به جای هدف، عده ای را از جاده مستقیم پژوهش لغزانده و آنان را به بیراه مقاله سازی به هر شیوه ای، کشانده است. به این ترتیب، اسقاط تکلیف، به دست آوردن امتیاز، خودنمایی و اثبات خود در محافل علمی و فربه سازی کارنامه پژوهش، به جای تولید علم، توسعه مرز دانش و حل مشکلات اجتماعی می نشیند. اخذ فایده به جای هدف در تدوین مقاله علمی پژوهشی فرد را به جای اثربخشی مقاله به کثرت تولید مقاله سوق می دهد و آسیب های اخلاقی زمینه بروز می یابد. برای مصون ماندن از این آسیب ها، باید پیشاپیش تلقی خود را از چیستی مقاله علمی پژوهشی و اثربخشی آن نقد کنیم.

5. چستی مقاله علمی پژوهشی

در نگاه آیین نامه ای، مقاله علمی پژوهشی نوشتاری است که در نشریه علمی پژوهشی منتشر می شود. به همین سبب، آیین نامه های جدید، چاپ مقاله در نشریه علمی پژوهشی را حداقل دارای دو امتیاز می دانند؛ در حالی که در آیین نامه های پسین، حداقل امتیاز تعریف نشده بود.

یکی از عوامل کامیابی و ناکامی ها در تدوین مقاله علمی پژوهشی، نگاه ما به چستی این گونه مقاله ها است. نگاه نارسا و ناروا، یکی از موانع در این حوزه علمی است. غالباً، نوشتار مستقل و کوتاه را مقاله می خوانیم؛ اما چنین نوشتاری صورت های گوناگون دارد. (نک: موحد، رساله ای در مقاله نویسی، ص 81 و بعد) تردیدی نیست که یادداشت های پراکنده را نمی توان مقاله خواند. چرا؟ زیرا چنین نوشتاری، نظام مند و دارای ساختار منسجم و معطوف به موضوع یا مسئله نیست. پس، باید مقاله را نوشتار مستقل، کوتاه و دارای انسجام ساختاری دانست. آیا جزوه درسی منسجم و مرتب را می توان مقاله خواند؟ تمایز مفهومی مقاله ای که به فرایند انتقال علم از نسلی به نسل دیگر متعلق است از مقاله معطوف به تولید علم و توسعه آن آشکار است. همچنین است تمایز مفهومی مقاله موضوع محور و معطوف به اطلاع رسانی با مقاله مسئله محور و مؤثر در تولید علم. تمایز مقاله درسی از مقاله علمی پژوهشی را به صورت مفهومی درک می کنیم؛ اما

ص: 189

غالباً در مقام تعیین مصداق، به ویژه زمانی که مسئله مربوط به مقاله خود ما است، دچار ابهام و خطا می شویم. سردبیران نشریه های علمی پژوهشی نوشتارهای فراوانی را دریافت می کنند که یا یادداشت های پراکنده اند یا مقاله های آموزشی، اطلاع رسانی و مروری اند. سردبیرها ناچارند از طریق وجین کردن، نادر مقاله های علمی پژوهشی را از سایر مقاله های دریافت شده بازشناسی کنند.

تعریف مقاله علمی پژوهشی به آنچه در نشریه های نمایه شده پژوهشی منتشر می شود، گره را باز نمی کند؛ زیرا داوران این نشریه ها برای تشخیص علمی پژوهشی بودن مقاله، محتاج ملاکی دیگر اند. اگر ملاک عینی در میان نباشد، داوری به سلیقه وابسته می شود و داوری سلیقه ای سبب انحراف نشریه از رسالت پژوهشی خواهد شد. مهم ترین ملاک داوری علمی در فرایند انتشار مقاله در نشریه نمایه شده، نوآوری مقاله در مقیاس گستره معرفتی است که مقاله به آن گستره متعلق است.

این ملاک، تمایز مقاله علمی پژوهشی را از مقاله های ترویجی، اطلاع رسانی، مروری و آموزشی نشان می دهد. بنابر این، می توان مقاله علمی پژوهشی را چنین تعریف کرد: نوشتار کوتاه، دارای انسجام و معطوف به مسئله معین که به نوآوری در تاریخ علم مربوط به آن می انجامد؛ اما نوآوری را چگونه می توان سنجید؟

6. ویژگی مقاله علمی پژوهشی اثربخش

مقاله علمی، گزارش کوتاه از پژوهش نظام مند است. پژوهش، بنا به تعریف، فرایندی است که از تحقیقات پیشینیان اخذ و بر پژوهش پسینیان اثر می نهد. اثربخشی مقاله علمی پژوهشی به میزان تأثیر آن در پژوهش های بعدی سنجیده می شود. این سنجش، قبل از انتشار مقاله و در حین داوری به دست نمی آید؛ بلکه داوران و هیئت تحریریه بر حسب ملاک هایی، نوآوری مقاله را داوری و تأثیر مقاله بر آیدگاه را گمانه زنی می کنند. ملاک نوآوری، با توجه نویسنده به رخنه معرفتی است که تا کنون رؤیت نشده است (در مقاله های پژوهشی اصیل) یا پاسخ جدید به رخنه معرفتی مورد توجه پیشینیان است (در مقاله های بازپژوهی) یا دست یابی به حل جدید معضله ای اجتماعی و یا ابداع شیوه ای جدید در دست یابی به حل مسئله است. شما در پیشینه تحقیق که در مقدمه مقاله می آورید، داوران را در رصد کردن نوع نوآوری خود، یاری می کنید.

گفتیم: دغدغه اثربخشی مقاله امری فراتر از دغدغه انتشار آن است. سنجش اثربخشی هر فعالیتی، از جمله مقاله علمی پژوهشی، ارزیابی پسینی در زمانی پس از انجام آن فعالیت است. بر این اساس، در زمانی، مثلاً یک سال، پس از انتشار مقاله می توان اثربخشی آن را سنجید. مؤسسه هایی که نشریه های علمی را نمایه می کنند، مانند ISI و ISC بر حسب شمارش ارجاعات دیگران به مقاله شما، ضریب تأثیر مقاله را

محاسبه می کنند. اعطای امتیاز به ضریب تأثیر افزون تر، در سیاست های تشویقی، سبب رواج ارجاع کاذب می شود. اینکه استادی دانشجوی خود را به ارجاع به نوشتارهای خود الزام کند، خودارجاعی و دادوست ارجاعی، هجو ارزش های اجتماعی جهت برانگیختن افراد به نقد مقاله، نمونه هایی از ارجاع کاذب و غیر اخلاقی است.

مقاله اثربخش، دو ویژگی عمده دارد: دست یابی مقاله به مسئله ای شایسته و شیوه مناسب تحلیل مسئله. طرح مسئله تکراری و به میان آوردن مسئله نه در خور اعتنا، اثربخشی مقاله را از بین می برد. استفاده از آزمون (که چی) می تواند شما را در ارزیابی پیشین از اثربخشی مقاله یاری کند. بنابراین، قبل از نوشتن مقاله از مسئله مقاله و اهمیت آن پرسید. آیا مسئله ای در میان است؟ اگر پاسخ مثبت بود، این پرسش را طرح کنید: به فرض موفق بودن تحلیل من و انتشار مقاله، چه خواهد شد؟ کدام رخنه پر و کدام معضله حل می شود؟

7. فنون و مهارت ها

اشاره

چند بحث قبلی به منزله مقدمه برای طرح این مبحث به میان آمدند؛ اما اینکه تدوین مقاله علمی پژوهشی اثربخش به چه فنون و مهارت هایی نیازمند است؟ در اینجا بیان خواهد شد. البته پاره ای از این فنون در مباحث مربوط به تدوین پایان نامه آورده شد و اینک، به کوتاهی، چند نکته در بیان فنون و مهارت ها ارائه می شود.

تدوین مقاله علمی پژوهشی، حاصل پژوهش نظام مند است و پژوهش، پس از آموزش کافی در یک گستره معرفتی است. تا در یک زمینه معرفتی آموزشی کافی ندارید، به نوشتن مقاله علمی پژوهشی نپردازید. وقتی در دانشی آموزش کافی دارید و در آن حوزه مقاله ای می نویسید، اگر به مناسبت به بحثی می پردازید که در تخصص شما نیست، دست نگه دارید و از متخصصان یاری بخواهید. داوران مقاله های علمی پژوهشی علائمی را می یابند که بر کافی نبودن دانش شما حکایت می کند؛ مثلاً نابه جا به کاربردن اصطلاحی علمی. اگر دو مفهوم مطلق و عام را در مقاله ای حقوقی یا فقهی در آموزید، داوران را بر خود بدگمان می کنید. همچنین است در آمیختن دو مفهوم خودانگاشت و خودشناسی در بحث روان شناختی. بنابراین، اظهار نظر در زمینه ای که دانش آن را ندارید، مسئولیت اخلاقی دارد.

7-2. عنوان

عنوان مقاله را جدی بگیرید. عنوان مقاله علمی پژوهشی باید به مسئله یا هدف مقاله اشاره کند. هدف از عنوان مقاله چیست؟ ترغیب خواننده یا راهنمایی وی؟ در مقاله علمی پژوهشی بر خلاف مقاله های توصیفی و آموزشی، هدف دومی است. عنوان باید رسا، کوتاه، درست و جذاب باشد. با آوردن عنوان های کلی گویانه، تکراری و موضوع محورانه، ارتباط سردبیر و داوران را از مقاله خود نبرید و به حذف مقاله خود در وجین سردبیر و

ارزیابی داور کمک نکنید. از آوردن واژه‌هایی چون: «درامدی بر...»، «آشنایی با...»، «سیری کوتاه در...» در عنوان مقاله بپرهیزید؛ زیرا این واژه‌ها موهم جهت‌گیری آموزشی و اطلاع‌رسانی‌اند. عنوانی را که انتخاب کرده‌اید، از طریق دوستان تان روایی سنجی کنید.

7-3. مسئله

آنچه مقاله شما را انجام می‌دهد، بیان مسئله است. به مسئله محور بودن مقاله پایبند باشید و در ابتدای مقاله، مسئله خود را واضح و متمایز توضیح دهید. بیان روشن مسئله، علاوه بر انسجام مقاله و پیشگیری از پراکنده نویسی، ارتباط سردبیر، داروان و خوانندگان را نیز با شما تصحیح می‌کند.

7-4. پیشینه

به پیشینه تحقیق و نوآوری آن اهتمام بورزید. در بیان سابقه مسئله، این نکته را مستند توضیح بدهید که پیش از شما چنین مسئله‌ای طرح شده است یا نه. اگر بلی، چرا به طرح مجدد آن می‌پردازید؟ آیا فرضیه‌های و پاسخ‌های بیان شده را کافی نمی‌دانید و فرضیه‌ای نو آورده‌اید یا راه و روش تازه‌ای را در طرح مسئله و پاسخ به آن آورده‌اید. توضیح مستند و بررسی انتقادی مطالعات نظام مند پیشین، اهمیت و نوآوری مقاله شما و توان شما را در وقوف بر فرضیه‌های رقیب، نشان می‌دهد. داوران در بررسی پیشینه تحقیق تیزبین و دقیق هستند. با نشان دادن مستدل نوآوری خود، اتهام تکرارنویسی را رفع کنید.

مقاله علمی پژوهشی از زبان علمی برخوردار است. زبان علمی، روشن، دقیق، فاخر، درست و عاری از تعبیرهای احساسی، هجو، مدح و ابتذال است. اعتدال در نوشتار، خودداری از کوتاه نویسی ابهام آور و بلندنویسی ملال آور و پرهیز از در آمیختن متن به عبارت های عربی سبب فاخر شدن مقاله شما می شود.

قوام مقاله های علمی پژوهشی به ادله آن است. صرف طرح دیدگاه و ایراد خطابه ای در اهمیت آن کافی نیست. دیدگاه خود را باید با مستندات لازم و ادله کافی اثبات کنید. مقاله علمی، انشای احساسی، خطابه هیجانی و محل شعار نیست؛ بلکه جای برهان آوری است. سعی کنید نسبت ادله با مدعا را آزمون کنید؛ اگر ادله شما اخص، مباین یا اعم است، استدلال دیگری آورید. گاهی شیفتگی شما به دیدگاه تان، مانع رؤیت سستی ادله می شود. با مهارت منطقی، اعتبار صوری و صدق مادی دلیل های خود را ارزیابی کنید. یادتان باشد که فرد حکیم پیش از آنکه دغدغه اقناع دیگران را داشته باشد، در صدد قانع کردن خود است. حکیم از هرگونه القای ناروا می پرهیزد. او می کوشد که در تحلیل دیدگاه خود، از اقتضای دلیل و آن هم دلیل کافی، بیرون نیاید که «إن التبع هوی البرهان»

گاهی در مقاله به نقد آرای دیگران می پردازید و فرضیه های رقیب را می آزمایید. رعایت انصاف شرط نخست نقد دیدگاه های مخالف است. ابتدا تقریر روشن و وفادار به دیدگاه رقیب را ارائه کنید. هرگز برای رد آسان دیدگاه مخالف، آن را تحریف یا مبهم گزارش نکنید. سپس ادله خود را در کنار نهادن فرضیه رقیب به صورت روشن بیان کنید و استحکام منطقی دلیل خود را بیازمایید. از آنچه برهان حکم می کند فراتر نروید. اگر برهان نشان می دهد که فرضیه رقیب ناقص یا ناکارآمد است، نمی توانید به استناد آن برهان ادعا کنید که فرضیه رقیب باطل است. در مقاله به هنگام نقد دیدگاه مخالف، به وی مجال پاسخگویی بدهید و پاسخ های احتمالی مخالف در نقدتان را بیاورید. یک جانبه پیش قاضی نروید و در نقد ورد دیدگاه دیگران، هم شاکتی و هم قاضی نشوید. داوری را به خوانندگان بسپارید که این رفتار، هم به احترام به خوانندگان و هم به انصاف علمی نزدیک تر است.

7-8. مثال

آیا در مقاله علمی پژوهشی می توان مثال هم بیان کرد؟ مقاله ها از حیث مثال آوری گوناگون اند؛ مثلا مقاله های آموزشی به مثال فراوان نیازمندند. اگرچه در مقاله های علمی پژوهشی بیان مثال نادر است؛ اما در هیچ مقاله ای از مثال بی نیاز نیستیم. استاد ضیاء موحد چند توصیه را در مثال آوردن در مقاله طرح می کنند:

مثال باید دقیق و مربوط، گزیده شود؛

از تعمیم شتاب زده پرهیز شود؛

وقتی مثال فراوان است، گروه بندی شوند؛

حسن ترتیب رعایت شود؛

تعادل حفظ شود. (رساله ای در مقاله نویسی، ص 188 - 184)

7-9. ارجاع

سلیقه های مختلف در ارجاع وجود دارد. برای هر مجله ای که مقاله می فرستید، می توانید آخرین شماره آن را مطالعه کنید و به سبک مقاله های آن شماره ارجاع بدهید. همچنین است سلیقه نوشتن مأخذ و منابع مقاله

7-10. نتیجه

آنچه مقاله شما را به عنوان ره آورد پژوهشی می تواند به میان آورد و بر پژوهش های بعدی مؤثر افتد، نتیجه مقاله شما است. بنابراین، با بیان روشن اما کوتاه ره آورد خود را در قالب نتیجه به میان بیاورید. در مقاله های کاربردی، افزون بر نتیجه، ارائه راهکار هم لازم است.

پس از آنکه با استفاده از فنون و مهارت های یادشده مقاله را به پایان بردید، از ارسال سریع آن به مجله خودداری کنید و برای مدتی از آن فاصله بگیریم. پس از حداقل یک ماه، آن را به دست بگیرید و با فرض اینکه در مقام داوری آن هستید، از خود بپرسید:

آیا عنوان رسا و مشیر به مسئله است؟

آیا چکیده تمام نما است یا فهرستی از مطالب است و یا تنها بخشی از

ص: 197

مقاله را نشان می دهد؟

آیا مقاله در پی مسئله ای معین است یا در باره موضوعی است؟

آیا مسئله تحقیق به صورت واضح و متمایز توضیح داده شده است؟

آیا چکیده مقاله به لحاظ کمیت و کیفیت استاندارد است؟

آیا گزارش خوبی از پیشینه تحقیق ارائه شده است؟

آیا مقاله نوآوری دارد؟ مسئله ای جدید؟ فرضیه ای تازه یا راهی نو؟

آیا فرضیه های رقیب و دیدگاه های مخالف، منصفانه و واضح تقریر یافته یا تحریف شده است؟

آیا جمله یا مبحثی وجود دارد که فاقد دلیل و مستند باشد؟

آیا استدلال های موجود برای مدعیان کافی است؟

آیا نقد فرضیه های رقیب مستدل و مستند است؟

آیا بیان مقاله رسا و استوار است؟

آیا مقاله دارای نظم و نسق منطقی است؟

آیا تمام متن نوشته شده، لازم است؟

آیا بند یا پاراگرافی مهمان ناخوانده نیست؟

آیا عنوان های فرعی همگی لازم اند؟

ص: 198

1. اعلام و کسان

آ

آشتیانی، 141

آکویناس، 49

ا

ابن خلدون، 141

احمد بن محمد حسینی اردکانی، 176

ارسطو، 3، 44، 69

اصفهانی، 141

افلاطون، 49

امام علی (علیه السلام)، 183

انتشارات اشراق، 0

ایجی، 141

ب

برخورداری، 68، 8، 129، 177

پ

پیتر دراکه، 120

ت

تفتازانی، 141

توحیدی ابوحیان، 139

ح

حسینیان، 111

خ

خسروی، 29

د

دانشگاه تهران، 47، 180

ر

رازی، 56، 179، 186

رنه ولک، 62

س

ساروخانی، 90، 104، 111، 115، 123، 167

سرمد، 72، 99، 102، 165

سمرقندی، 140

سمیعی، 146

ش

شریفی، 11، 70، 79، 90، 99، 106، 115

شیخ اشراق، 88

شیخ رئیس، 170، 171، 172

شیخ صدوق، 139

شیخ طوسی، 32، 54، 139

شیخ مفید، 139، 170، 171

ص

صفوی، 86

صدوقی سہا، 190، 191

ض

ضیاء موحد، 199

ع

عطار نیشابوری، 90

علامہ حلّی، 74، 181

غ

غزالی، 54، 140

ف

فارابی، 54، 139

فاضل مقداد سیوری، 181

فرامرز قراملکی احد، 176

فرانکفورد ریچارد، 127

فروید، 43

ص: 200

ق

قطب الدین شیرازی، 140

ک

کالینز، 180

کانت، 49

ل

لاشی حسین، 175

لاهیجی، 141

م

مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، 55

ملاصدرا، 44، 58، 176

مولوی، 120

ن

نادری پور، 62، 68

نجفی، 178

نچمیاس دیوید، 127

و

واتسون، 181

ونکوور، 174، 175

ه

هایدگر، 49

هومن، 67

ص: 201

آثار خطی، 47، 53

آزمون، 39، 15، 13، 101، 111، 196، 197، 163، 191، 116، 112، 198

آزمون پذیری، 104

آزمون های تحلیلی، 104

ابطال، 102، 167

ابطال پذیری تجربی، 104

اثبات پذیری تجربی، 104

اثربخشی، 20، 21، 26، 25، 26، 27، 36، 38، 45، 47، 48، 52، 63، 68، 69، 71، 72، 74، 76، 81، 89، 92، 107، 108،

110، 126، 131، 144، 163، 160، 186، 185، 193، 190، 194

اجتهاد، 45، 46

اجتهاد علمی، 46

اخلاق پژوهش، 116، 121، 190، 180

ارجاع، 26، 127، 150، 156، 181، 193، 180، 179، 175، 173، 164

182، 183، 1946، 199

ارجاع نویسی، 179، 180، 181

ارزش داوری، 103

ارزشیابی، 27

استانداردهای پژوهشی، 20

اصالت الوجود، 59

اصل اخلاقي، 173

اطلاعات شايسته، 40، 41

اطلاع رسانی، 20، 32، 34، 35، 40، 130، 91، 86، 83، 52، 50، 41

136، 185، 191، 192، 196

ص: 202

اعتبار تاریخی، 112

اعتبار علمی، 23، 30، 174، 179

اعتبارسنجی، 46، 129، 130، 181

الفاظ مشترک، 88

الهیات، 17، 18، 19، 21، 22، 28، 39، 45، 47، 52، 62، 63، 72، 73، 77، 81، 93، 96، 108، 131، 154، 175، 181، 170،

165

انسجام درونی، 69، 72، 76

انشا پنداری، 63، 187

اهداف پژوهش / اهداف تحقیق،

ب

باز پژوهانه، 38

بازپژوهی، 34، 35، 37، 40، 41، 50، 51، 52، 53، 193

بحران زمان، 119

بدعت اوران، 141

بررسی تطبیقی، 206

برنامه ریزی درسی، 19

بسترهای معرفتی، 42

بنیادی، 34، 79

بودجه بندی زمان، 15، 76، 79، 119، 121

بهره وری تحقیق، 120

پ

پدیدارشناختی، 34، 104

پردازش اطلاعات، 36، 38، 112، 120، 128، 137، 138، 143، 146، 144، 147

پرونده علمی، 129، 134

پژوهش اصیل، 32، 34، 35، 36، 37، 41، 50، 51، 52، 63

پژوهش علمی، 29، 95

پژوهش معطوف به تصحیح، 63

پژوهش های دینی، 19

پیش فرض، 21، 75، 82، 105، 166، 171

ص: 203

پیشنهاد طرح تحقیق، 71

پیشینه تحقیق، 21، 78، 107، 108، 198، 194، 110، 109

ت

تاریخ علم، 35، 36، 45، 53، 154، 161، 190

تبدیل داده به اطلاعات، 40

تحصیلات تکمیلی، 18، 19، 20، 23، 31، 33، 47، 50، 61، 64، 106، 186، 184، 143

تحصیلات حوزوی، 20

تحقیق اکتشافی، 105

تحقیقات همبستگی، 165

تحقیق پذیری، 104

تحلیل اطلاعات، 125، 146

تحلیل سیستمی، 112، 143

تحلیل گزاره ای، 95، 112، 143

تحلیل محتوایی، 42، 43، 110

تحویلی نگری، 118

تدوین پایان نامه، 19، 20، 21، 23، 24، 30، 31، 50، 51، 63، 64، 65، 116، 100، 99، 87، 72، 48، 67، 177، 159، 150،

147، 146، 135، 192

ترمینولوژی، 93

ترویجی، 24، 32، 40، 42، 72، 91، 183، 190

تطبیقی، 21، 34، 37، 43، 44، 99، 143، 127، 112، 111، 110، 170

تعبیر مرکب غیر تام، 101

تعریف عملیاتی، 110، 112

تعریف پذیر، 98

تقرب به موضوع، 111

تکرارپذیر، 111

تلفیقی، 46

توزیع انتهایی، 105

توسعه ای، 34

ص: 204

توصیفی، 34، 35، 39، 40، 50، 51، 193

توصیفی صرف، 24، 25، 39، 40، 51، 50

تولید علم، 25، 32، 36، 38، 40، 151، 143، 128، 100، 53، 48، 41، 189، 188

تولید متن، 32

تومداری، 26

ث

ثبوتی و سلبی، 140

ج

جامع گرای، 98

جامعه علمی، 109

جامعه شناختی، 34، 38

جامعه شناسی، 19، 102

جست و جوی الکترونیکی، 83، 154

جوهر اراده انسان، 58

جهان شمولی معرفت، 181

جهانی شدن، 19

جهت گیری پژوهشی، 20، 38، 45، 48، 55، 84، 88، 91، 176

چ

چارچوب نظری، 19، 21، 29، 38، 160، 126، 124، 108، 66، 41، 179، 167

چکیده، 67، 150، 152، 154، 155، 179، 171، 169، 159، 157، 156، 198، 197

چند تباری، 113

ح

حدوث عالم، 140

حقوق معنوی، 159، 160

حوزه دین پژوهی، 17، 126

خ

خرید اندرونی، 36

خطای روشی، 73

خطای هدف انگاری، 51

ص: 205

خودشناسی لحظه ای، 36

د

دامنه تحقیق، 92، 116

دانش اخلاق، 17

درست ساخت، 68، 69، 75، 76، 81، 84، 88، 89، 90، 95، 101، 103

درون دینی، 34، 36، 111، 112، 167، 165، 113

دستور روایی سنجی، 89، 123

دلالت التزامی، 88

دین پژوهی، 17، 18، 22، 43، 126، 77، 118، 96، 92

ر

رساله، 5، 20، 21، 23، 26، 25، 47، 26، 44، 32، 31، 30، 29، 28، 27، 65، 64، 63، 61، 55، 54، 53، 52، 91، 88، 73، 75،

76، 77، 80، 87

، 116، 117، 115، 101، 92، 100، 118، 126، 131، 135، 143، 149،

155، 154، 153، 152، 151، 150، 162، 161، 160، 159، 158، 157،

170، 169، 168، 167، 164، 163، 183، 182، 178، 176، 172، 171، 184، 185، 186، 189، 197،

روش تحقیق، 18، 19، 20، 27، 51، 150، 127، 112، 110، 79، 60، 55، 160، 167، 168

روش نظام مند، 20

روش شناختی، 124، 126، 161

روش شناسی مطالعات دینی، 17، 18، 21، 22، 28، 55، 64، 96، 109، 127، 121،

روی آورد، 82، 111، 127، 143

رهیافت، 18، 27، 28، 26، 37، 162، 63، 113، 112، 111، 110، 44، 168، 167، 165، 163،

رہیافت ہرمنوتیکی، 110

ریسک پذیری، 114

ز

ص: 206

زبان معیار، 176، 177

زمان بندی، 66

زمینه یابی، 34، 35، 39، 40، 50، 165

س

سازگاری درونی، 42

سطح چهار، 23، 25، 29، 31، 32، 143، 91، 61، 54، 53، 52، 49، 169، 163، 150

سطح سه، 20، 23، 29، 31، 32، 49، 186، 150، 143، 74، 61، 50

سطحی نگری، 98، 100

سلامت روان شناختی، 38

سلطه پذیری، 26

ش

شاخص های تغییر ناپذیر، 22

شاخص های جهانی پژوهش، 21

شاخص های علمی، 149

شایسته سالاری، 116، 117، 165

ص

صورت بندی منطقی، 97، 162

ض

ضرورت تحقیق، 114، 115، 116، 164، 163، 162

ط

طرح پژوهش، 61، 26، 63، 64، 72، 71، 70، 69، 68، 67، 66، 65، 83، 82، 81، 79، 78، 76، 75، 73، 121، 122، 125

171، 164، 157، 153

طرح تحقیق، 71، 102، 115، 125

طرح تحقیقاتی، 21، 61، 63، 66، 87، 83، 82، 81، 79، 78، 77، 68، 110، 106، 94، 93، 92، 91، 88، 167، 163، 132، 128،
112، 119

طرح مسئله، 25، 28، 61، 81، 100، 162، 161، 160، 156، 149، 125

171، 172، 183، 194

طرح نامه، 55

ص: 207

ع

عصمت، 86، 99، 113، 167

علم کلام، 44، 138، 139، 140، 141، 142، 147

علوم انسانی، 45، 62، 77، 127

علوم دینی، 14، 19، 58، 77، 115

عنوان نویسی، 84

ف

فرافکنی، 26

فرایند تحقیق، 39، 64، 76، 100، 102، 119، 121، 125، 127، 128، 143

فرضیه، 21، 37، 39، 67، 71، 73، 104، 103، 102، 101، 82، 79، 113، 111، 112، 110، 106، 105، 132، 155، 160،

161، 163، 164، 165، 166، 167، 168، 194، 196، 198

فرضیه سازی، 104، 164

فرضیه های آماری، 167

فرضیه های پیشین، 105

فرضیه های رقیب، 73، 102، 111، 155، 167، 194، 196، 198

فرهنگ اخلاق، 32

فرهنگ نویسی، 32

فعالیت های پژوهشی، 28

ق

قرآن پژوهی، 20، 34، 99، 108، 166

قواعد کلی فلسفی، 32

کارگروھی، 27، 94، 95

کارایی، 20، 21، 20، 38، 63، 110، 68، 100، 81، 74، 72، 71، 69، 162، 158، 136، 135، 132، 119

کاربردی، 18، 34، 79، 184، 197

کاربرگ، 21، 61، 62، 63، 68، 77، 83، 82، 81، 79، 78

کاربرگ طرح تحقیقاتی، 68، 79، 83

ص: 208

کتابخانه ای، 110، 128، 130، 135، 168

کتابخانه های الکترونیکی، 130

کتاب شناسی، 45، 129، 131، 133، 137، 151، 152، 153، 157، 173، 174

کلیدواژه، 79، 93، 94، 157

کم رویی، 26

گ

گردآوری، 32، 35، 38، 40، 41، 50، 52، 64، 65، 67، 73، 111، 143، 135، 134، 128، 112

گردآوری داده ها، 112، 128

گستره دین پژوهی، 17، 18، 22، 96

م

مأخذشناسی، 127

مبادی تصویری و تصدیقی، 73، 75، 166

مبادی جدید، 18

متن آموزشی، 32، 34، 35، 47، 48، 50

مدیریت، 19، 28، 55، 69، 75، 76، 119، 120

مدیریت استراتژیک، 28

مدیریت زمان، 69، 75، 119

مراحل سلوک، 90

مروری، 34، 35، 42، 43، 44، 46، 150، 131، 77، 63، 53، 52، 50، 155، 163، 190

مروری فراگیر، 34، 35، 43، 44، 63، 53، 52، 50، 46

مسئله تحقیق، 34، 37، 73، 74، 75، 76، 82، 84، 85، 86، 95، 97، 100، 128، 124، 108، 107، 102، 101، 163، 162،

168 198 130، 131، 132، 136

مسئله پنداری، 69، 73، 74، 76، 170، 162

مسئله محور، 27، 41، 73، 75، 84

ص: 209

96، 99، 116، 117، 135، 136، 194، 189، 172، 171، 145،

مسئله محورانه، 99، 135

مسئولیت کیفری، 86

مسائل تحقیق، 94، 98، 102، 137، 171، 147،

مسائل نوین کلامی، 18

مشاهده مستقیم، 105

مشکله، 82، 96، 97، 98، 100

مشیر به مسئله، 84، 90، 123، 197

مطالعات اصیل، 36

مطالعات تطبیقی، 21، 127

مطالعات دینی، 17، 18، 19، 20، 28، 36، 55، 62، 63، 64، 77، 96، 106، 109، 121، 127، 169، 165، 152،

131

مطالعات سنتی دینی، 118

مطالعات علمی، 33، 34

مطالعات فلسفی، 18، 34، 166

مطالعات کتابخانه ای، 15، 128

مطالعه مروری، 42، 43، 52

مطالعه همبستگی، 37، 166

معارف اسلامی، 17، 19، 47، 62، 72، 81، 115، 175

معرفت به خدا، 170، 171

معضله، 99، 100، 114، 192، 191

مفاهيم اخلاقی، 32

مفاهيم کلیدی، 21، 93

مقاصد تحقق، 34

مميزي، 69، 71، 121

مميزي اخلاقی، 121

منابع تحقيق، 51، 78، 128، 129، 132

منابع مکتوب، 130

من مداری، 26

موضوع محورانه، 20، 40، 53، 72، 135، 117، 102، 99، 98، 86، 84، 193، 171

ص: 210

مهارت افزایی، 53

مهارت های سخت افزارانه، 126، 128، 127

مهارت های منطقی، 126

میدانی، 110، 168

میراث مکتوب، 32، 45، 46، 78، 160، 152، 151

ن

نسخ خطی، 32

نظام دار، 66، 76

نظریه پردازی، 38، 53، 134، 143

تقض، 75، 102، 145

تقض و ابطال، 102

نمایه نویسی، 31، 41، 52

نوآوری، 37، 41، 53، 64، 78، 79، 145، 143، 108، 107، 100، 99، 198، 194، 191، 190، 169، 159

نیازهای پژوهشی، 25، 36

ه

هدف پژوهش، 48، 55، 72، 86

هدف تحقیق، 51، 86

همبستگی بین دو متغیر، 36

هنجارهای اجتماعی، 99

هویت پژوهشی، 41، 44

هویت جمعی، 64، 108، 154

یادداشت برداری، 121، 128، 133، 144، 142، 138، 137، 136، 135، 147

یادگیرنده، 35

ص: 211

احصاء، 139

اخلاق حرفه ای، 48، 53، 87، 116، 173

از کثرت گرایی تا جهان شمولی معرفت، 181

اساس التوحید، 142

اشارات، 181

اعتقادات، 139

الصحائف، 140

الفرق بین نوعی علم الالهی و الکلام، 140

المستصفی، 140

المقاصد، 141

الملخص، 154، 176

المواقف، 141

ب

برنامه ریزی و کنترل پروژه، 62

ت

تاریخ نقد، 42

تحلیل روش شناسی پایان نامه ها، 29

تصحیح الاعتقادات، 139

ث

ج

جهت گیری های دینی و سلامت روان شناختی، 38

ح

حدود و حقایق، 140

د

دانشنامه جهان اسلام، 180، 182

ر

رابطه اثربخشی جمعی معلمان و... 92

روش تحقیق با رویکردی به

ص: 212

پایان نامه نویسی، 60

روش تحقیق در علوم انسانی، 127

روش شناسی مطالعات دینی، 17، 18، 21، 22، 28، 55، 64، 96، 109، 127، 121

روش های تحقیق در علوم اجتماعی، 93

روش های تحقیق در علوم رفتاری، 66، 72

س

سازمان های اخلاقی در کسب و کار، 48

سبک ها و مهارت های ارتباطی، 26

ش

شرح عبارات مصطلح نزد متکلمان، 139

شرح قدیم تجرید، 141

شناخت روش علمی در علوم رفتاری، 67

شوارق الالهام، 141

ک

کشف الفوائد، 181

م

مبانی نظری و عملی پژوهش، 39، 127

مبانی نظری و عملی پژوهش در

علوم انسانی و اجتماعی، 127

مطالب عالییه، 181

مقدمه، 17، 23، 46، 49، 141، 150، 151، 152، 153، 157، 160، 161، 176، 170، 169، 168، 164، 163، 191، 192

هندسه معرفتی کلام جدید، 44

ص: 213

1. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، التحفة الكلامية، تصحيح ی.ج، مجله تخصصی کلام، مؤسسه تحقیقاتی و تعلیماتی امام صادق (علیه السلام)، قم، شماره 8-9، سال 2، 3، 1372 1373؛
2. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، اعتقادات، ترجمه فارسی با حواشی شیخ مفید، ترجمه سید محمدعلی حسینی، تهران، 1371؛
3. ابن خلدون، عبد الرحمان بن محمد، مقدمه، ترجمه پروین گنابادی، علمی و فرهنگی، تهران، 1369؛
4. ابو حیان توحیدی، علی بن محمد، ثمرات العلوم، در: الادب والانشاء في الصداقة و الصديق، مصر، مطبعة الشرقية، 1323 ق؛
5. بریدی، قاضی شرف الدین صاعد بن محمد، الحدود و الحقائق، تحقیق محمد تقی دانش پژوه، الذکری الالفیه للشیخ الطوسی، مشهد، 1351؛
6. بیرو، آلن، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه باقر ساروخانی، مؤسسه کیهان، چاپ دوم، تهران، بهار 1370؛
7. تفتازانی، مسعود بن عمر، شرح المقاصد، عالم الکتب، بیروت، بی تا؛
8. چنگیز، طاهره، پیمان، ادبی، حسینی، محسن و توتونچی، مینا، «دیدگاه

اساتید راهنما در مورد مشکلات روند اجرای پایان نامه تحصیلی پزشکی عمومی در دانشگاه علوم پزشکی اصفهان»، مرکز توسعه آموزش پزشکی اصفهان، مجله ایرانی آموزش در علوم پزشکی، اصفهان، دوره 3، شماره 1، ص 33-23، بهار 1382؛

9. خاکی، غلامرضا، روش تحقیق با رویکردی به پایان نامه نویسی، انتشارات مرکز تحقیقات علمی کشور، تهران، 1378؛

10. خسروی، مریم، دوران، بهزاد، «تحلیل روش شناسی پایان نامه های رشته روان شناسی موجود در مرکز»، گزارش نهایی طرح پژوهشی، پاییز 1378؛

<http://www.irandoc.ac.ir/Data/Reports/psy-thesis/reference.htm>

11. دلاور، مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی

12. رازی، امام فخر الدین، المخلص [بخش منطق]، مقدمه، تصحیح و تعلیق: احد فرامرز قراملکی و آدینه اصغری نژاد، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، تهران، 1381؛

13. ساروخانی، باقر، روش های تحقیق در علوم اجتماعی، جلد نخست، اصول و مبانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ دوم، تهران، 1373؛

14. سرمد، زهره، بازگان، عباس، حجازی، الهه، روش های تحقیق در علوم رفتاری، انتشارات آگاه، چاپ پنجم، تهران، 1380؛

15. سمیعی، نگارش و ویرایش، تهران، سمت؛

16. شریفی، حسن پاشا، شریفی، نسترن، روش های تحقیق در علوم رفتاری، انتشارات سخن، چاپ سوم، تهران، 1383؛

ص: 216

17. شیرازی، ملاصدرا، مبدأ و معاد، ترجمه احمدبن محمد حسینی اردکانی، به کوشش / اهتمام عبدالله نورانی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران؛
18. طوقی، مجید، درسنامه روش تحقیق، نشر هاجر، چاپ دوم، 1385
19. طوسی، محمدبن حسن، شرح العبارات المصطلحة بین المتکلمین، تحقیق محمد تقی دانش پژوه، الذکری الالفیه للشیخ الطوسی، مشهد، 1351؛
20. غزالی، محمد بن محمد، المستصفی فی علم الاصول، مصر، 1322 ق)؛
21. فارابی، ابونصر، احصاء العلوم، ترجمه حسین خدیو جم، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، 1368؛
22. فراهانی، امیر حسین، موحد، ضیاء، «بازسازی منطق ترجیح»، مقالات و بررسی ها، شماره 79 (2)؛
23. فرامرز قراملکی، احد، اخلاق حرفه ای، نشر مجنون، چاپ سوم، تهران، 1385
24. اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی، معاونت پژوهش مرکز مدیریت حوزه های علمیه، چاپ دوم، قم، 1385
25. ، روش شناسی مطالعات دینی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، چاپ دوم (تحریری نو)، مشهد، 1385،
26. ، سازمان های اخلاقی در کسب و کار، مرکز مطالعات جهانی شدن، تهران، 1385؛

27. «از کثرت گرایی تا جهان شمولی معرفت»، مقالات و بررسی ها، شماره 76 (2)؛
28. قربانی نیما، «جهت گیری های دینی و سلامت روان شناختی»، نامه علم و دین؛
29. قراملکی، علی مظهر، «الگوی علم شناسی اصولیان»، مقالات و بررسی ها، شماره 75 (3)؛
30. هندسه معرفتی کلام جدید، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، تهران، 1378؛
31. فرانکفورد، چاوا، نجمیاس، دیوید، روش های پژوهش در علوم اجتماعی، ترجمه فاضل لاریجانی و رضا فاضلی، سروش، تهران، 1381؛
32. فرهنگستان زبان و ادب فارسی، دستور خط فارسی، آثار فرهنگستان، چاپ دوم، تهران، 1382؛
33. قربانی، نیما، سبک ها و مهارت های ارتباطی، تبلور، تهران، 1386
34. کلینی، یعقوب، کافی، ترجمه و شرح حاج سید جواد مصطفوی، دفتر نشر فرهنگ اهل بیت (علیهم السلام)؛
35. لاشی، حسین، «پوریای ولی»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، 1383؛
36. لاهیجی، عبدالرزاق، شوارق الالهام، اصفهان، بیتا؛

37. مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، مدارک علمی، طرح پایان نامه نویسی، 1385

38. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، انتشارات صدرا، تهران، 1370؛

39. مفید، محمد بن محمد (شیخ مفید)، شرح عقائد الصادق او تصحیح الاعتقادات، تبریز، 1371 ق

40. مهربانی زاده، هنرمند، مهناز و همکاران، «رابطه اثربخشی جمعی معلمان و...»، مجله علوم تربیتی و روان شناسی، دانشگاه شهید چمران، سال 11، شماره 3 و ع، اهواز، 1383؛

41. نادری پور، محمود، برنامه ریزی و کنترل پروژه، سازمان برنامه و بودجه، تهران، 1372؛

42. نجفی، ابوالحسن، غلط نویسیم (فرهنگ دشواری های زبان فارسی)، مرکز نشر دانشگاهی، چاپ سوم (با تجدید نظر)، تهران، 1370؛

43. نکونام، جعفر، روش تحقیق در علوم انسانی، دانشگاه مفید، قم، 1389؛

44. ، روش تحقیق کتابخانه ای، انتشارات اشراق، چاپ اول، قم، 1379؛

45. ولوی، پروانه و همکاران، «بررسی نظریه اصالت...»، مجله علوم تربیتی و روان شناسی، دانشگاه شهید چمران، سال 11، شماره 3 و 4 اهواز، 1383؛

46. هومن، حیدر علی، شناخت روش علمی در علوم رفتاری، پارسا، چاپ دوم، تهران، 1376؛

Chinneck. John W. How to organize your Thesis, Carleton .1

University, Ottawa, Canada, <http://www.sce.carleton.ca/faculty/chinneck/thesis.htm> /pag3
2. Ghorbani, N. Watson, P.J. Gharamaleki, A, F, Morris, R.J, Hood R.W.J (2000) Muslim Attitudes Religion Scale: Factors, Validity, and Complexity of relationship with mental health in Iran. Mental Health. Religion Culture. 3. 3.
Nichols Paul, Social Survey Methods, Oxford, Oxfam, 1991. 4. William Badke, WRITING RESEARCH ESSAYS IN NORTH AMERICAN ACADEMIC INSTITUTIONS – A GUIDE FOR STUDENTS OF ALL NATIONS–PART ONE, <http://www.acts.twu.ca/lbr/research>

ص: 220

بسمه تعالی

جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

با اموال و جان های خود، در راه خدا جهاد نمایید، این برای شما بهتر است اگر بدانید.

(توبه : 41)

چند سالی است که مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه موفق به تولید نرم افزارهای تلفن همراه، کتاب خانه های دیجیتالی و عرضه آن به صورت رایگان شده است. این مرکز کاملاً مردمی بوده و با هدایا و نذورات و موقوفات و تخصیص سهم مبارک امام علیه السلام پشتیبانی می شود.

برای خدمت رسانی بیشتر شما هم می توانید در هر کجا که هستید به جمع افراد خیراندیش مرکز بپیوندید.

آیا می دانید هر پولی لایق خرج شدن در راه اهلبیت علیهم السلام نیست؟

و هر شخصی این توفیق را نخواهد داشت؟

به شما تبریک میگوئیم.

شماره کارت :

6104-3388-0008-7732

شماره حساب بانک ملت :

9586839652

شماره حساب شبا :

IR390120020000009586839652

به نام : (موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه)

مبالغ هدیه خود را واریز نمایید.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

